

Tartalom

Beköszöntő

Tanulmányok

Szeghy-Gayer Veronika
A „spanyol betegség” Kassán (1918) 2

Mitrovits Miklós
Katyn és ami előtte történt... Sztálin lengyel politikája..... 6

Mitrovits Miklós
A Molotov–Ribbentrop-paktum háttere: legendák és tények 19

Vita

Megjegyzések Mitrovits Miklós a Szovjetunió második világháborús szerepe kapcsán írt cikkéhez (Máthé Áron)..... 37

Recenzió

Az antropocén lokális és globális története (Balogh Róbert) 40

Az egészségügy áldozatai: a Colectiv című film néhány tanulsága
(Patakfalvi-Czirják Ágnes, Zahorán Csaba) 44

Európa közepe 1000 körül (Bagi Dániel) 48

Reneszánsza van annak a jelenségvilágnak, amit Közép-Európának nevezünk és ez az összehasonlító szemléletben értelmezett tudományos megismerés számára csakis üdvözlendő. Közép-Európa a magyar államiság kezdete óta regionális és egyben mentális kerete is a magyar történelemnek, a magyar politikának, egyáltalán a magyar életnek. Magyarország ma is Közép-Európa egyik különleges fókuszpontja. Ki kell aknázni azokat a tapasztalatokat, amelyek az elmúlt száz év igen viharos történelmében ezt a régiót és benne a különböző országok történelmét formálták, és azonosítani kell a hasonlóságokat és különbségeket. Emellett vizsgálni kell azokat a jelenben is ható magatartásbeli, mentális, politikai és társadalmi mintázatokat, lélektani és gazdasági kondíciókat, amelyek a régiót Közép-Európává teszik.

Lapunkat azzal a céllal indítjuk útjára, hogy mindenki számára elérhető online teret biztosítsunk a közép-európai régióval foglalkozó cikkek, tanulmányok, konferencia-beszámolók, könyvismertetések számára. Bízunk abban, hogy lapunk egyfajta gyűjtőhelye lehet azon publikációknak, amelyek ma szétszórva jelennek meg kisebb lapokban vagy az internet rejtett zugaiban. Abban is bízunk, hogy lapunk léte inspirálóan hat a régió jelenét és múltját kutatók és elemzők számára, hogy megszülessenek olyan írások, amelyek esetleg megfelelő publikációs hely hiányában meg sem íródtak volna. Reménykedünk abban is, hogy egyre több doktorandusz lesz, aki a régió kérdéseivel foglalkozik és mi lehetőséget tudunk biztosítani számukra a megjelenésre.

Nem árulunk el nagy titkot azzal, hogy a lap alapító szerkesztői a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Közép-Európa Kutatóintézetének tudományos munkatársai. Ugyanakkor szeretnénk egy nyitott lapot működtetni. Ezért várunk minden hazai és külföldi kutatót szerzőink sorába. Reméljük, hogy a vélemények ütköztetése, a konstruktív vita hozzásegíti az olvasókat régióink jobb megismeréséhez.

A szerkesztőség

Szeghy-Gayer Veronika

A „spanyol betegség” Kassán (1918)

A több mint száz éve tomboló spanyolnátha volt az emberiség történetének egyik legpusztítóbb betegsége, mely több áldozatot követelt, mint az első világháború. Miként élte át Kassa a spanyolnátha-járványt, és milyen intézkedéseket hozott a város vezetése a betegség terjedése és megfékezése érdekében?

Kassa vezetése 1918 őszén a frontról hazatérő katonák és a város közellátásában jelentkező fennakadások kezelésével volt lekötve. Mindeközben kezdett egyre aggasztóbb méreteket ölteni a spanyolnáthajárvány: „mindenki megkapja, mindenki szenved benne, csak az nem, aki az első huszonnég órában belehal” – írta groteszk humorral a Kassai Hírlap egyik tudósítója. Miután Nagy Géza (1869–1922) tiszti főorvos szeptember 30-án közel 2000 megbetegedést jelentett, Blanár Béla polgármester még ugyanezen a napon megállapította a járvány létét, és járványbizottságot alakított.

Óvintézkedések

A városvezetés által meghozott óvintézkedések nagyon hasonlóak voltak a maiakhoz. Blanár Béla polgármester már szeptemberben minden iskolát bezárattatott. (Az alapfokú és középiskolák már csak az új államban, 1919 elején nyitottak ki újra.) Október második felében betiltották a mozi- és színházelőadásokat, a sportmérkőzéseket, a nép- és tánccsapatokat, valamint bezáratták a tánciskolákat is. Az éttermekre és kávéházakra vonatkozó intézkedések ugyanakkor kevésbé voltak szigorúak, mint napjainkban. Ezek nyitva tarthattak, de 11 és 13 óra, valamint 16 és 18 óra között fertőtlenítést kellett végrehajtaniuk, ami közben zárva tartottak a nyilvánosság előtt. A gyárakban minden nap 12 és 14 óra között

alapos takarítást és szellőztetést rendeltek el. A villamoskocsik ablakait folyamatosan nyitva kellett tartani. Felszólították a lakosságot, hogy tartózkodjon a korzózástól, a temetők, templomok és imaházak tömeges látogatásától. Azokat a házakat, amelyekben beteg feküdt, piros cédulával volt kötelező megjelölni.

A város a belügyminisztériumi rendelkezések alapján a gyógyszertárak esetében hosszabb nyitva tartást rendelt el. A gyógyszerészek kötelesek voltak este 10 óráig nyitva tartani, majd 10 óra után is fogadni a gyógyszerért jelentkezőket. A hadügyminisztérium egész Abaúj-Torna vármegyében utasította a katoniorvosokat a polgári betegek ellátására. Október 19-én még csak tizenhárom halálesetet regisztráltak, tíz nappal később viszont már negyvenet. Az őszirózsás forradalommal járó, november eleji politikai tömeggyűlések és népünnepek, valamint a pékségek és sertésüzletek korlátozott nyitva tartása idején összegyűlő vásárlók csoportosulásai csak rásegítettek a járvány terjedésére.

Noha ezzel kapcsolatos kutatásokra még nem került sor, Kassa város tiszti főorvosának fennmaradt levéltári fondjából (Kassa Város Levéltára) és a korabeli helyi napilapokból (Kassai Hírlap, Felsőmagyarország), amelyek rendszeresen közölték a város Járványügyi Bizottságának ülésein elhangzottakat, rendelkezésre áll néhány hivatalos adat. Nagy Géza tiszti főorvos jelentései alapján ismert, hogy 1918. szeptember és október havában összesen 47, november 20. és 28. között pedig további 15, összesen 62 halálos áldozatot követelt a járvány a városban. A megbetegedések számát szeptember 30-i jelentésében 2000, októberben 1584, november 20. és 28. között pedig 604 főre tette. Ugyanakkor más kijelentéseiből azt is tudjuk, hogy november folyamán átlagosan napi 40-50 megbetegedést állapítottak meg. Amennyiben ezeknek a számoknak hihetünk, a 4200 megbetegedés 1918 őszén Kassa akkori lakosságának (40-44 ezer fő és az itt állomásozó katonaság) legalább 7%-át jelenthette.

A spanyolnátha a 14–35 év közötti korcsoportban szedte legtöbb áldozatát, gyors lefolyása pedig nagyon megrémítette az embereket. Kassán a novemberi végi adatok szerint a betegek több mint 70%-a 40 év alatti volt. Mivel a betegség feltűnően nagy arányban terjedt a katonaság körében, 1918. október végén megállapodás született a város és a hadtestparancsnokság között, hogy a spanyol betegségben szenvedőket a Raktár utcai katonai járvány-kórházban különítik el (ma: Sklad-

ná, Kasarne Kulturpark). Az akkori szakvélemények szerint ugyanakkor Kassán a járvány könnyebb lefolyású volt, mint a korabeli Magyarország más területén. Szakértők szerint az 1918 első felében meginduló első hullám viszonylag kevés áldozatot követelt, összehasonlítva az október-november folyamán pusztító második hullámmal. A betegség harmadik hulláma 1919 tavaszán szintén több áldozatot követelt az elsőnél, ugyanakkor már messze alatta maradt a másodiknak. Amennyiben ezek az általános tendenciák Kassára is jellemzőek voltak, itt akár 120-150 fő halálos áldozattal és legalább 5-600 megbetegedéssel számolhatunk.

Néhány korabeli fake-news

A nagyszámú katonai megbetegedések miatt a közvélemény egyrészt a bordélyházakat okolta a járvány gyors terjedéséért, a szeszkereskedők pedig azt a hírt terjesztették, hogy a megbetegedés legjobb ellenszere az alkohol.

Halálos áldozatok

A spanyol betegség híres áldozatai közé tartozott IV. Károly magyar király, Kaffka Margit magyar író (és kislánya), Guillaume Apollinaire francia költő, valamint Max Weber (1864–1920), német szociológus, filozófus, közgazdász is. Bár nem Kassán, hanem Budapesten érte a halál, az áldozatok közé tartozott Halmi Pál, a híres kassai ügyvédcsalád egyik tagja is, akivel 38 éves korában végzett a betegség, s aki korábban három fivérével együtt a frontot is megjárta. Portréját Halász-Hradil Elemér kassai festő készítette el.

Harald Salfellner történész szerint Csehország területén 46 és 77 ezer közé tehető a spanyolnáthában elhunytak száma. A szlovákiai adatokat egyes szakemberek ennek körülbelül a felére teszik, noha hangsúlyozni kell, hogy erre vonatkozó kutatások nem léteznek.

Felhasznált források

Kassa Város Levéltára, fond Úradného hlavného lekára v Košiciach, 1827–1940

Kassa Város Levéltára, fond Magistrátu mesta Košice, 1239–1922

Kassai Hírlap, 1918. szeptember-december

Felsőmagyarország, 1918. szeptember-december

Szakirodalom

Harald Salfellner: Die Spanische Grippe. Eine Geschichte der Pandemie von 1918. Prag Vitalis Verlag 2018, 168.

Mitrovits Miklós

KATYŃ ÉS AMI ELŐTTE TÖRTÉNT...**Sztálin lengyel politikája**

1941. december 3-án Władysław Sikorski, az emigrációba kényszerült lengyel kormány miniszterelnöke, Władysław Anders lengyel tábornok és Stanisław Kot, moszkvai lengyel nagykövet látogatást tett Sztálinnál. A megbeszélések témája a Szovjetunió területén különböző táborokban fogva tartott lengyel hadifoglyokból felállítandó lengyel hadsereg létrehozása volt. Sikorski átnyújtott egy 4 000 nevet tartalmazó listát Sztálinnak, és amikor arról érdeklődött, hogy hol vannak ezek az emberek, a következő párbeszéd zajlott le:

Sikorski: Ezek az emberek itt vannak, senki nem tért közülük haza.

Sztálin: Lehetetlen. Bizonyára megszöktek.

Anders: Hová szökhettek volna?

Sztálin: Nos, talán Mandzsúriába.

Miután a lengyelek rámutattak, hogy ez teljes képtelenség, akkor Sztálin a következő elmélettel állt elő:

„Akkor nyilván szabadon engedték őket, csak még nem érkeztek meg.”

1942. március 18-án Anders újra Sztálinnál járt a lengyel foglyok ügyében, s közölte vele, hogy „máig nem érkeztek meg a Kozelszkben, Sztarobelszkben és Osztaskovban fogva tartott tisztjeink”. Sztálin azonban higgadtan közölte:

“Már minden parancsot kiadtam, szabadon kellett engedni őket. Még azt is beszélnek, hogy a Ferenc József-földön vannak, pedig ott nincs senki. Nem tudom, hol vannak. Miért tartanánk bent őket? Lehet, hogy lágerekben vannak, azokon a területeken, amelyeket elfoglaltak a németek. Szétszaladtak.”

Sztálin cinizmusa nem ismert határokat. Pontosan tudta, hogy a keresett lengyel hadifoglyokat Lavrentyij Berija belügyi népbiztos javaslatára, az ő egyetértésével 1940 tavaszán kivégezték, és tömegsírokban fekszenek. Még akár parancsba is adhatta a szabadon engedésüket, bár a halott embereken ez már nem sokat segített.

1943. április 13-án azonban kiderült, hol vannak a keresett lengyel foglyok. A Szovjetunió területére benyomult német egységek feltárták a katyíni erdőben az első tömegsírokat. A Berliini Rádió ezen a napon közölte, hogy „találtak egy 28 méter hosszú, 16 méter széles gödröt, benne 3 000 lengyel tiszt holttestével, 12 rétegben egymásra helyezve. Teljes katonai egyenruhában kerültek elő, egy részüket megkötözték, és mindenkinek lőtt sebe volt a koponyája hátsó részén.” Nem volt nehéz összerakni a képet. A sír a katyíni erdőben helyezkedett el. Feltételezhető volt, hogy a kozelszki táborból Szmolenszkbe szállított hadifoglyokat végezték itt ki. Két nappal később a szovjet információs hivatal (TASZSZ) közleményéből a világ megtudhatta Sztálin álláspontját is: „A német fasiszta hóhérok gyalázatos koholmányukban nem haboztak a leggátlástalanabb és leghitványabb hazugságokat kitalálni, hogy ezzel próbálják meg leplezni büntettüket, amelyet – mint mára már nyilvánvaló – maguk követtek el.” A Wehrmacht valóban rengeteg bűncselekményt követett el szovjet területeken, de a „katyíni mészárlást” nem írhatjuk a számlájukra. Ennek ellenére a sztálini hazugság 1990-ig kötelező dogma volt a Szovjetunióban és a szocialista országokban, de még a nyugat-európai közvélemény sem tudhatta meg az igazat.

Az első deportálások

Az 1921. március 18-án megkötött rigai béke alapján a lengyel–szovjet határt ugyan a Curzon-vonalnál jóval keletebbre húzták meg, de még így is nagyjából egymillió (az 1937-es szovjet összeírás szerint 636 220) lengyel nemzetiségű lakos maradt a Szovjetunióban. A húszas évek első felében a Kreml látszólag jelentős engedményeket tett a birodalom nemzetiségei számára. Számos autonóm nemzetiségi terület jött létre. Így alakult meg az Ukrán SZSZK területén 1925-

ben a Julian Marchlewskiről – az éppen abban az évben elhunyt lengyel kommunista forradalmárról – elnevezett Lengyel Nemzeti Kerület, Dovbis központtal (a város felvette Marchlewski nevét), majd a Belarusz SZSZK területén, 1932-ben, a Feliksz Dzerzsinszkijről (a lengyel származású bolsevik forradalmár szervezte meg a szovjet politikai rendőrséget, a Csekát) elnevezett Lengyel Nemzeti Kerület, Kojdanau központtal (a város felvette és máig viseli a Dzsjarzsinszk nevet). E körzetekkel azonban elsősorban az volt a szovjet vezetés célja, hogy a kommunista eszmét elterjessze a lengyel lakosság körében, a szovjetek igyekeztek kinevelni közülük a helyi agitátorokat, és a segítségükkel végrehajtani a kollektivizálást. Tervük azonban kudarcba fulladt. A lengyel lakosság ellenállt a bolsevik indoktrinációs kísérletnek, az erőszakos kollektivizálásnak, és tiltakozott földjeik elvétele ellen.

A szovjet vezetés gyorsan reagált. Már 1935 tavaszán megkezdte a Marchlewski kerület lengyel lakosainak áttelepítését, előbb Ukrajna délkeleti bányavidékeire, majd Kazahsztánba. A rendszerváltás után megnyílt orosz levéltárakból, mint a KGB – ma FSZB – archívuma, az Orosz Föderáció Állami Levéltára (GARF), az Orosz Állami Legújabbkori Történeti Levéltár (RGANI) és az Orosz Állami Társadalom- és Politikátörténeti Levéltár (RGASZPI), előkerültek a lengyel és más nemzetiségek deportálását bizonyító iratok. Ezekből az is kiderül, hogy már a kollektivizálásnak is volt etnikai színezete. A Belügyi Népbiztosság (NKVD) és a büntetőtáborok működtetését végző GULAG gondosan nyilvántartotta a szovjetellenesnek és ellenforradalminak tartott „kulákok” nemzetiségét. Az is kiderült, hogy a Szovjetunió nyugati határmenti övezetéből elsősorban lengyeleket és németeket kényszerítettek lakóhelyük elhagyására.

Az NKVD dokumentumai szerint 1935. február 1–9. között kétezer családot telepítettek ki a Marchlewski Kerületből, ebből 1681 lengyel „kulák és szovjetellenes” családot. Ezt követően, február 20. és március 15. között 8329 lengyel családot (mintegy 38892 személyt) telepítettek ki eredeti lakhelyükről. A ma ismert adatok szerint csak 1935 első négy hónapjában a kollektivizálásnak ellenállók közül 21041 „kulák” családot telepítettek át az országon belül. Ha ezt a számot elfogadjuk, akkor láthatjuk, hogy a Szovjetunióban e négy hónap alatt kitelepített család közel 40 százaléka lengyel volt.

Egy 1935. július 31-én kelt, Sztálinnak írt feljegyzés a következőképpen fogalmazott:

„A Kijevi területen a lengyel nemzeti kerületnek tartott Marchlewski (határmenti) kerület a leginkább szovjetellenes és ellenforradalmi elemekkel töltött terület”, köztük egykori lengyel légionáriusok és a „kuláktalanított (раскулаченные – értsd: saját földjüktől megfosztott gazdák) lengyel nacionalista elemek”. A kitelepítésekkel azonban nem volt maradéktalanul elégedett a vezetés. Genrih Jagoda – ekkor már az NKVD vezetője – október 27-én úgy fogalmazott Molotovnak írt feljegyzésében, hogy „jelentős mértékben sikerült megtisztítani a határmenti kerületet az ellenforradalmi nacionalista és szovjetellenes elemektől”, de 1936. március 5-én – ugyancsak Jagoda – már újabb 15 ezer lengyel család kitelepítéséről rendelkezett. Ezúttal Kazahsztánba. A műveletet két részletben – júniusig 5 535, szeptemberig 9 465 családot – összesen 69 283 személyt telepítettek át a kazah földekre. (Az összes idézett orosz nyelvű dokumentumot közli: *Sztalinszkije Gyeportacii...*, 2005. 50–75.)

A Marchlewski lengyel körzetet 1935 augusztusában megszüntették, a várost is átnevezték, előbb a Scsorszk nevet kapta, majd a háború után újra Dovbisz lett. Ugyanakkor nemjártak jobban a belarusz területen létrehozott Dzerzsinszkij körzet lengyel lakóisem.

Az NKVD „lengyel művelete” (1937–1938)

A kollektivizálásnak ellenszegülő lengyel parasztok kitelepítése csak az első lépés volt a Szovjetunió lengyel lakosságával szembeni erőszakos fellépések sorozatában. A sztálini nagy terror (1935–1940) egyik alfejezete, az NKVD ún. „lengyel művelete” kifejezetten a lengyel lakosság ellen irányult. A Nyikita Hruscsov számára 1956. február 9-én készült jelentés összegezte a sztálini terrort. E dokumentum szerint 1935 és 1940 között, tehát hat év alatt összesen 1 980 635 személyt ítéltek el „szovjetellenes” cselekedetért, közülük 688 503 főt gyilkoltak meg. 1937-re és 1938-ra 1 548 366 elítélt és 681 692 halálra ítéljt jutott. Az 1937. augusztus 20-tól 1938. augusztus 1-jéig (Belaruszban szeptember 1-jéig) tartó „lengyel művelet” során 139 835 lengyel nemzetiségű személyt ítéltek el, s közülük 111 091 főt agyonlőttek. Tehát azt látjuk, hogy míg az összes elítélt 44 százalékát végezték ki, addig ez az arány a lengyelek esetében 77,25 százalék volt, illetve az e két évben kivégzettek 16 százaléka

a lengyelek közül került ki. Ha még az is figyelembe vesszük, hogy a „lengyel művelet” csupán 13 hónapig tartott, akkor arányosítva, a két év alatt kivégzettek összlétszámának több mint 25 százalékát is kitehették a lengyelek ebben az időszakban.

Az NKVD ún. „lengyel művelete” Nyikolaj Jezsov belügyi népbiztos 1937. augusztus 11-én kiadott [00485. sz. parancsával](#) kezdődött. Maga a dokumentum nem említette a lengyeleket, de a hozzá csatolt harmincoldalas „titkos levél” feltárja a parancs igazi célcsoportjait. A levél hat kategóriába sorolta azokat a kémeknek vagy rendszerellenesnek minősített lengyeleket, akiket az NKVD funkcionáriusainak el kellett fogniuk és ki kellett végezniük. (A „titkos levél” megtalálható: RGANI, F. 6. Op. 13. T. 6. L. 8–51. és részletesen ismerteti N.V. Petrov és A. B. Roginszkij cikke).

A „titkos levél” lényegében a Szovjetunióban élő teljes lengyel lakosságot kémnek vagy szovjetellenes elemnek minősítette.

1. Először is az első világháború idején a cári megszállás területén működött Lengyel Katonai Szervezet (POW) egykori tagjait a Szovjetunióra nézve a legveszélyesebb szervezetnek állította be. A dokumentum szerint ezek az emberek mindenhová beépültek. Megtalálhatók a Lengyel Kommunista Pártban (ennek következtében csaknem a teljes LKP tagságot likvidálták, magát a pártot tagság híján pedig feloszlatták), a Komintern lengyel szekciójában, sőt még az NKVD-ben és a Vörös Hadseeregben is. Az egykori POW-nak ekkoriban szinte már semmilyen szerepe nem volt, de az NKVD egy fantasztikus kémhálózatot rajzolt fel köré.
2. A második kategóriába az 1920-as lengyel–bolsevik háborúban szovjet fogságba esett lengyel katonák kerültek, akik még mindig a Szovjetunióban éltek. Számuk a becslések szerint 1 500–3 000 lehetett. (Később a terror kiterjedt azokra vörös katonákra is, akik annak idején túl sok időt töltöttek lengyel hadifogságban.)
3. A harmadik célcsoportot azok a lengyelek alkották, akik a húszas-harmincas években a Szovjetunióba szöktek, azaz lényegében a szovjet kommunizmust választó emigránsok. Jezsov szerint ezek száma több mint százezer is lehetett.

4. A negyedik halmazba a politikai emigránsok, illetve az ún. kicseréltek tartoztak. Ők voltak azok, akiket 1923–1932 között egy lengyel–szovjet egyezmény keretében kicseréltek a két ország között – többnyire lengyelországi politikai foglyokat a Szovjetunióban lévő katolikus lengyel papokra, hadifoglyokra. Számuk 425 volt.
5. Az ötödik csoportba – részben a negyedikkel átfedésben – azok az egykori lengyel szocialisták és más pártok tagjait sorolták, akik valamilyen módon a Szovjetunióba jutottak, vagy az 1921-es határkijelölés során lakhelyük odakerült.
6. Végül pedig azon lengyel kerületek (ekkor már lényegében a Dzerzsinszkij Lengyel Kerület) lakói, akiket a legaktívabb szovjetellenes és nacionalista elemeknek minősítettek. Ez tulajdonképpen bárkire vonatkoztatható volt.

Jezsov 1937 őszen kibővítette a letartóztatandók körét az addig lefogott személyek családtagjaira. A nőket többnyire 5-7 év börtön- vagy lágerbüntetésre ítélték, a 15 év alatti gyerekeket pedig árvának minősítve szovjet árvaházakba telepítették.

Az 00485. sz. parancs mintául szolgált a többi nemzetiség elleni „harcban” is, de a 111 091 lengyel kivégzett számát egyetlen más, Szovjetunióban élő nemzetiség áldozatai sem közelítették meg. Sztálin sosem bocsájtotta meg az 1920-ban elvesztett háborút a lengyeleknek. A rigai béke megkötése pillanatától kezdve Lengyelország megszüntetését tervezte, s ebben igazi partnerre talált a weimari Németország vezetőiben, majd 1933 után Hitlerben is. Az [1939. augusztus 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop-paktum](#) e politikának a beérését jelentette. A lengyelek elleni erőszakos fellépések azonban még nem értek véget.

Lengyelország megtámadása és újabb deportálások

Miután 1939. szeptember 1-jén Németország megtámadta Lengyelországot, felkérte a szovjet felet, hogy ők is foglalják el a paktum titkos záradékában számukra meghatározott területeket. Molotov külügyi népbiztos szeptember 5-én türelmet kért a

moszkvai német nagyköveten keresztül. Kijelentette, hogy a „túlzó igyekezet” káros lehet a „szovjet ügyre”, ugyanakkor kérte a németeket, hogy ne lépjék át a megállapított határokat, ha előbb érnének oda. Szeptember 10-én egy újabb találkozón Molotov azt mondta Schulenburg német nagykövetnek, hogy a Szovjetunió a lengyelországi belaruszok és ukránok védelmére hivatkozva fogja átlépni a határt. Végül szeptember 16-án közölte Molotov a német követtel, hogy másnap ők is támadnak.

1939. szeptember 17-én a moszkvai lengyel követnek a szovjet kormány átnyújtotta jegyzékét, amelyben kijelentette, hogy „a lengyel állam és kormánya valójában megszűnt létezni. [...] A szovjet kormány nem viselkedhet közömbösen [aziránt], hogy a Lengyelország területén élő s vele vér szerinti rokonságban álló ukránok és belaruszok a sors önkényének kiszolgáltatva védtelenek maradjanak.” Másnap a TASZSZ hasonló tartalmú közleményt adott ki. Az indoklása szokás szerint cinikus volt: Sztálin az ukránok és belaruszok védelmére hivatkozott, miközben a Szovjetunióban az elmúlt években több tízezer ukránt és belaruszt telepített ki vagy gyilkoltatott meg.

Molotov október 31-én a következőképpen összegezte a szovjet politika sikerét: „Egy villámgyors csapás, előbb a német hadseregtől, aztán a Vörös Hadseregtől elég volt ahhoz, hogy a versailles-i szerződés szörnyszülöttjéből, a nemzeti kisebbségek üldözésére épülő Lengyelországból ne maradjon semmi. Az egész világ tisztában van azzal, hogy a jövőben szó sem lehet a régi Lengyelország újjáélesztéséről.” Hogy ez így történjen, arról gyorsan gondoskodtak Moszkvában. Az újonnan elfoglalt lengyel területeket azonnal beolvasztották a Belarusz és az Ukrán SZSZK-ba (Wilnót/Vilniust és környékét Litvániának adták át, majd szovjetizálták), állampolgárait pedig szovjetté nyilvánították. Sztálin tehát nem biztonsági zónát hozott létre, nem ütközőterületet alakított ki, hanem egyszerűen megnövelte a Szovjetunió területét. Helyreállította Nagy Katalin cárnő birodalmának 1793-as – a második lengyel felosztás utáni – határait.

A szovjet támadással szemben a lengyel hadsereg nem lépett fel. Edward Rydz-Śmigły főparancsnok felszólította a hadsereget, hogy amennyiben lehet, kerüljék a harcot a szovjetekkel. Ez valószínűleg így is történt, hiszen G. Kulik szovjet honvédelmi népbiztos-helyettes szeptember 21-én a következőket jelentette a szovjet politikai vezetésnek: „A lengyel hadsereg [...] néhány esettől elte-

kintve nem tanúsított ellenállást, amelyet csak a határőrség, a telepések és a főparancsnokság vezetése alatt kihátráló egységek esetében tapasztaltunk. Nagyon sok sorkatonát és tisztet ejtettünk foglyul. [...] Nincs mivel táplálni őket.”

A Szovjetunió nem írta alá az 1929-ben elfogadott, a hadifoglyok bánásmódjáról szóló nemzetközi genfi egyezményt. Így a humánus bánásmódot magára nézve nem is tekintette kötelező érvényűnek. A hadifoglyokkal az ún. Hadifogolyügyi Igazgatóság foglalkozott, amelyet az NKVD-nek rendeltek alá. E szerv működési szabályzatát szeptember 19-én hagyta jóvá Lavrentyij Berija, és egyetlen szót sem tartalmazott a foglyok ellátásáról. A hadifoglyok szabadon bocsátásáról, illetve kategorizálásáról Berija október 3-án kiadott 001177. sz. parancsa rendelkezett. Ebben az ukrán, belarusz és cseh foglyok elengedése mellett sok szó esett a lengyelekről. Lényegében kijelölte a táboraik helyét, és szétválasztotta a sorkatonákat a tisztektől. (Az idézett forrásokat magyarul közli: Németh, 2013, 197–198, 204, 2011, 217–219.)

Annak ellenére, hogy a hadifogságba esett lengyelek nagy létszámával is nehezen küzdött meg a szovjet apparátus, nem mondtak le az újonnan elfoglalt lengyel területek lakosságának tömeges deportálásáról sem. Lényegében folytatták azt a politikát, amit 1935-ben elkezdtek a Szovjetunióban élő lengyelekkel szemben. A szeptember 17-én elfoglalt új területek kiterjedése mintegy 200 ezer négyzetkilométer volt, amelyen kb. 11,5 millió ember élt. A két legnagyobb létszámú csoportot az ukránok (4,4 millió) és a lengyelek (4,14 millió) alkották.

A tömeges deportálásárokra négy hullámban került sor. Minden esetben Molotov, a Népbiztosok Tanácsának elnöke adott utasítást, a lebonyolítás részleteit pedig Berija belügyi népbiztos rendelete szabályozta.

1. Az első tömeges deportálásra az 1939. december 29-én hozott határozatnak megfelelően 1940 februárjában került sor. Ez a szovjet dokumentumok szerint hozzávetőleg 140 ezer személyt érintett, amelynek mintegy 70 százaléka lengyel nemzetiségű volt.
2. A második hullám áprilistól indult. A szovjet források szerint mintegy 61 ezren kerültek e körbe. A transzportok kb. 80 százalékát nők és gyerekek tették ki, ami nem meglepő, hiszen maga a pa-

rancs is családtagokról, menekülőkről és prostituáltakról szólt.

3. Ezt követően, 1940. május–júliusban a deportálások harmadik hullámában hozzávetőleg 80 ezer embert, főképpen zsidókat (!) deportáltak az újonnan meghódított területekről a Szovjetunió belsejébe.
4. Az utolsó tömeges kitelepítésre pedig 1941. május–júniusában került sor, tehát közvetlenül a német támadás előtt. A több mint 85 ezer ember deportálására egyes történészek szerint azért volt szükség, hogy a határ mentén megtisztítsák a telepet a várható német támadásra készülve. (A szovjet források adatait összegzi: T. E. Vaszilcsenko, 2008)

A nyugati és a lengyel történészek szerint az előkerült NKVD dokumentumok erősen hiányosak, így az azok alapján megállapítható 320 ezres szám rendkívül alacsony a valóshoz képest. Roger Moorhouse és Norman Davies is bőven 1-1,5 millió fölé teszi a deportáltak számát. A lengyel Nemzeti Emlékezet Intézetének a témával foglalkozó történészei azonban 700 ezer és 1 millió között adják meg a négy hullámban deportált lengyel állampolgárok számát.

Katyń, Harkov, Kalinyin, Kijev, Minszk

A Berija által irányított hadifogoly-ügy is megoldásra várt a Kremlben. Két jelentős oka volt annak, hogy a szovjet vezetés meg akart szabadulni a lengyel foglyoktól. Egyfelől nehezen tudták őket élelemmel ellátni, másfelől nem számoltak már Lengyelországgal a jövőben, így lényegében egy nem létező állam kvázi hontalan katonáinak tekintették őket. Arra pedig semmi esélyt nem láttak, hogy a Szovjetunió mindennapjaiba integrálni lehetett volna a foglyokat. Erről tanúskodik Berija 1940. március 5-én a kivégzésükre tett javaslata is: „A Szovjetunió NKVD-jének hadifogolytáboraiiban és Ukrajna, valamint Belorusszia nyugati területeinek börtöneiben jelenleg nagy számban találhatóak a lengyel hadsereg egykori tisztjei, a lengyel rendőrség és kémiszolgálat egyko-

ri munkatársai, a lengyel nacionalista ellenforradalmi pártok és szervezetek leplezett tagjai, menekültek és mások. *Mindannyian a szovjethatalom megátalkodott ellenségei, gyűlölettel telve a szovjet rendszer iránt. A hadifogoly tisztek és a rendőrök még a táborokba kerülve is megpróbálnak ellenforradalmi tevékenységet és szovjetellenes agitációt folytatni. Csupán azért várják kiszabadulásukat, hogy bekapcsolódhassanak a szovjethatalom elleni harcba.*”

Berija halálbüntetést kért rájuk és megkapta. Az SZK(b)P PB ülés határozatának első pontja a következőképpen rendelkezett:

„Utasítani a Szovjetunió NKVD-jét: 1. A hadifogolytáborokban található 14 700 volt lengyel tiszt, hivatalnok, földbirtokos, rendőr, katonai kémiszolgálat ügynöke, csendőr, telepes, börtönőr, ügyész; 2. valamint a Nyugat-Ukrajnában és Belorussziában letartóztatott és az ottani börtönökben tartózkodó 11 000 személy, különböző ellenforradalmi kém- és diverzáns szervezetek tagjai, volt földbirtokosok, gyárosok, volt lengyel tisztek, hivatalnokok és dezertőrök ügyét különleges módon vizsgálja ki, és a legmagasabb büntetést, az agyonlövetést szabja ki rájuk.” (Németh, 2013, 239–240.)

A javaslatot Sztálin, Vorosilov, Mikojan, Kalinyin és Kaganovics is ellátta kézjegyével. A tömeggyilkosságot 1940. április 3. és május 16. között hajtották végre több helyszínen. A foglyokat három táborból (Kozelszk, Sztarobelszk, Osztaskov) szállították a Szmolenszk közeli katyíni erdőbe (4 410 fő), a Harkov mellett található Pjatyihatka tanyára (3 739 fő), valamint a Kalinyin (Tver) melletti Mednojébe (6 314 fő), ahol tarkólövessel végeztek velük. A lengyelek mellett Kijevben 4 181 ukrán, Minszkben 4 465 belarusz foglyot gyilkoltak meg az NKVD funkcionáriusai.

Utóélet

A Sztálin parancsára elrendelt deportálásokat és gyilkosságokat hosszú ideig titkolták. Kivételt képez Nyikita Hruscsov 1956. február 25-én elmondott ún. „titkos beszéde” az SZKP XX. pártkongresszusának utolsó napján. Hruscsov azonban nem részletezte a nagy terror áldozatainak nemzetiségi megoszlását, és nem szólt Katyínról

sem. Egészen 1990. április 13-ig kellett arra várni, hogy a TASZSZ szovjet hírügynökség hivatalos közleményben tudassa a világgal: „A nyilvánosságra hozott levéltári anyag egésze alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy Berija, Mjerlukov és társai közvetlenül felelősek a katyáni erdőben elkövetett bűnökért.” A közlemény nem sokat mondott, de a beismerés nagy elégtételt jelentett a lengyel társadalomnak, amely mindig is úgy tartotta, hogy a gyilkosságokat a szovjetek követték el.

Ugyanezen a napon, Wojciech Jaruzelski lengyel és Mihail Gorbacsov szovjet államfő találkozásán utóbbi többszáz oldal dokumentumot adott át lengyel kollégájának. Másnap Jaruzelski leróttá tiszteletét az áldozatok emléke előtt a katyáni erdőben. 1992 októberében Borisz Jelcin orosz államfő újabb dokumentumokat adott át Lech Wałęsa lengyel elnöknek. Ebben a csomagban már benne volt a hírhedt 1940. március 5-i határozat is. Ezeket és más levéltári forrásokat négy lengyel nyelvű és egy orosz nyelvű kötetben publikálták. Ezzel új fejezet kezdődött az emlékezetpolitikában.

A lengyelek ettől kezdve kérték az oroszokat, hogy tárják fel az összes tömegsírt, a helyükön pedig emeljenek emlékműveket. Katyńban és Harkovban 2000-ben nyitották meg a látogatók előtt a temetőket. 2002-ben pedig, Vlagyimir Putyin lengyelországi látogatása után létrehozták a történészekből, levéltárosokból és diplomatákból álló Lengyel–Orosz Nehéz Ügyek Bizottságát, amely 2005-ben ülésezett először. A munka ekkor váratlanul megakadt, mivel Lech Kaczyńskit választották lengyel államfővé, és a Jog és Igazságosság került kormányra. A Kaczyński-testvérek nem voltak nyitottak a lengyel–orosz megbékélésre, igaz, más politikai és gazdasági ügyek is hátráltatták ekkoriban a közeledést. A lengyel kormány ráadásul ragaszkodni kezdett ahhoz, hogy az oroszok ismerjék el emberiség ellen elkövetett bűncselekménynek a katyáni tömeggyilkosságot. Erre az oroszok máig nem hajlandók, sőt 2005-ben az Orosz Föderáció Főügyészsége vádemelés nélkül lezárta a nyomozást az ügyben. Az addig keletkezett nyomozati anyagot pedig nem hozta nyilvánosságra, és nem tekinthettek bele a lengyelek sem.

A lengyel és orosz történészek munkáját azonban nem akadályozta a politika. Lengyel részről könyvtárnyi irodalom keletkezett a témában, orosz részről pedig 2001-ben látott napvilágot I. Sz. Jazsborovszkaja, A. Ju. Jablokov és V. Sz. Parszadanova kollektív monográfiája, amelyben szinte minden addig fellelhető orosz és lengyel levéltári

forrás alapján egy kiváló szintézist adtak közre. (Lásd: Katinszkij szindrom... 2001.) A Lengyel–Orosz Nehéz Ügyek Bizottsága végül a Polgári Platform 2007-es kormányra kerülésével kezdte meg újra munkáját. Ennek Radosław Sikorski és Szergej Lavrov külügyminiszteri találkozója adott lökést. A bizottság munkáját 2010-ben egy nagyszabású kiadványban összegezték. A „Fehér foltok, fekete foltok. Nehéz ügyek a lengyel–orosz kapcsolatokban 1918–2008” című, kilencszáz oldalas kiadványban 16 rendkívül problémás történelmi eseményt összegzett egy lengyel és egy orosz szerző, így összesen harminckét tanulmányt tartalmaz. Természetesen Katyńról is szó van benne. A kiadványt Adam Daniel Rotfeld korábbi lengyel külügyminiszter és Anatolij Torkunov a moszkvai diplomataképző, az MGIMO akkori rektora szerkesztette. (Lásd: Białe plamy–czarne plamy... 2010.)

*

A „katyíni gyilkosságok” néven ismert bűncselekmény valójában egy hosszú folyamat betetőzése. A Szovjetunió vezetése, élén Sztálinnal, a harmincas évek közepétől fokozatosan leszámolt az uralma alá került lengyelséggel. Előbb a rigai béke után Szovjetunióba került lengyel parasztságot telepítették ki eredeti lakhelyükről, szétűzva az évszázados paraszti világot, majd a nagy terror keretén belül külön figyelmet szenteltek a nacionalistának és szovjetellenesnek bélyegzett lengyel lakosok kivégzésének, de nem úszhatták meg a lengyel kommunisták sem. A háború kitörése után pedig az újonnan elfoglalt lengyel területek lakóit deportálták tömegével a birodalom belsejébe, majd több mint húszezer hadifogollyal végeztek. Ez volt Sztálin „lengyel politikája”, a szovjet birodalom határainak nyugati irányban történő kiterjesztésének alapja. A tények ismerete teszi érthetővé, hogy az 1939 előtti lengyel politika miért tartott joggal a szovjetekkel való szövetségkötéstől. Amikor Sztálin 1939 augusztusában azt követelte, hogy a Vörös Hadsereg átvonulhasson a lengyel területeken, akkor joggal tarthattak a megszállástól és a szovjetizálástól, amely 1939 előtt már megtörtént a szovjetekhez került egykori lengyel lakta területeken és végső soron bekövetkezett szeptember 17. után, a szovjetek által újonnan elfoglalt térségben is. Amikor 1941. június 22-én a németek megtámadták a Szovjetuniót, akkor brit nyomásra Sztálin beleegyezett a londoni emigráns lengyel kormánnyal való diplomáciai

kapcsolatfelvételbe. Erre július 30-án az ún. Sikorski–Majszkij egyezmény aláírásával került sor. Ezt követően a lengyel kormány és hadvezetés igyekezett a Szovjetunióban élő, raboskodó lengyelekből egy hadsereget toborozni. Ekkor kezdték el a lengyelek keresni az eltűnt, vagyis kivégzett lengyel hadifoglyokat, amire Sztálin cinikusan csak annyit tudott válaszolni, hogy „szétszaladtak”. Végül a még élő lengyelekből létrehozták az Anders-hadsereget, amelyet 1942-ben Iránon át Palesztinába evakuáltak. A lengyel katonák ezt követően kivették részüket a Hitler-ellenes koalíció harcaiban, többek között ők voltak azok, akik felszabadították Monte Cassinót. Amikor a németek 1943-ban felfedezték a tömegsírokat, és a Sikorski-kormány a Nemzetközi Vöröskereszthez fordult a sírok szakszerű megvizsgálását kérve, Sztálin megszakította a lengyel kormánnyal a kapcsolatokat... Lengyelországban április 13-a a katyíni áldozatok emléknapja. Ezúttal nem csak rájuk, hanem a sztálini terror minden lengyel áldozatára emlékezünk.

Felhasznált irodalom

- Białe plamy – Czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko–rosyjskich (1918–2008).: Rotfeld, Adam Daniel – Torkunov, Anatolij. Warszawa, PISM, 2010.
- Jazsborovszkaja, I. Sz. – Jablokov, A. Ju. – Parszadanova, V. Sz.: Katinszkij szindrom v szovjetszko-polszkih i roszijszko-polszkih otnosenijah. Moszkva, ROSZSZPEN, 2001.
- Plennyiki nyeobjavlennoj vojni. Dokumenti i matyeriali. Pod red.: Pihója, R. G. – Giesztor, A. Moszkva, Gyemokratyija, 1999.
- Németh István: Katyń, 1940. Lengyelország a Szovjetunió és Németország „életterében” 1914–1945. Budapest, L’Harmattan, 2013.
- Petrov, N. V. – Roginszkij, A. B.: „Polszkaja operacia” NKVD 1937–1938 gg.
- Sztalinszkije Gyeportacii 1928–1953. Dokumenti. Szosztavityeli: Pabolj, N. L. – Poljan, P. M. Moszkva, Gyemokratyija – Matyerik, 2005.
- Vaszilcsenko, T. E.: Gyeportacija polszkih grazsdan iz zapadnyij oblasztyej USZSZR i BSZSZR na Jevropejszkij szever (fevral 1940 – 22 ijunja 1941 godov). In Vesztnyik Pomorszskovo Unyiverszityeta, 2008/2. 5–8.

Mitrovits Miklós

A Molotov–Ribbentrop-paktum háttere

Legendák és tények

Az 1939. augusztus 23-án aláírt Molotov-Ribbentrop-paktum elő- és utótörténete még nyolcvan évvel később is vitát kavarnak a közéletben és a tudományban is. Egyik oldalról még mindig a sztálinista narratívát hangoztatják, miszerint a Szovjetunió vezetésének nem volt más alternatívája: saját biztonságpolitikai érdekeit szem előtt tartva alá kellett írnia az egyezményt. E nézet képviselői szerint a Szovjetunió belkényszerült csupán ebbe a helyzetbe, védekezett és békét akart. A másik oldalon pedig elérhetővé váltak azok a német, orosz és lengyel levéltári források, amelyek cáfolják Sztálin passzív szerepét a történetben és a biztonságpolitikai érvek mellett megjelenik a terjeszkedő birodalom politikája, valamint a két totalitárius diktatúra politikai, gazdasági és katonai együttműködése. E tanulmány bemutatja a sztálinista érveket, azok ősforrását és a dokumentumok alapján adható cáfolatokat.

A régi vita újra fellángolt az 1939. augusztus 23-án Moszkvában aláírt Molotov–Ribbentrop-paktum körül. A náci Németország és a kommunista Szovjetunió szövetsége a kezdetektől fogva viták tárgya. Már a kortársak sem értették, hogy miképpen tudott e két ideológiailag totálisan szembenálló ország megegyezni egymással. A kortársak persze nem tudtak arról, hogy az ún. megnemtámadási egyezményhez egy titkos záradékot is csatoltak, amelyben felosztották egymás között Közép-Európát. Az egyezmény birtokában szeptember 1-jén a Wehrmacht megtámadta Lengyelországot, s ezzel kitört a második világháború, majd szeptember 17-én a Vörös Hadsereg is megtámadta Lengyelországot. A két totalitárius diktatúra szeptember 28-án újabb szerződésben rögzítette a megszállt területek pontos határait.

Hitler ambícióit ismerte már a világ. Ekkor már megtörtént az Anschluss és nem létezett Csehszlovákia sem. Éppen ezért nem is a németek érdek vezérelt magatartásán, hanem Sztálin hozzájárulásán lepődött meg Európa közvéleménye. Az antifasiszta baloldal és a Szovjetunió egykori és mai hívei máig nem tudtak szembenézni Sztálin valódi arcával, hogy képes volt Hitlerrel lepaktálni és független államokat felszámolni. Innen ered a törekvés, hogy újra és újra megpróbálják Sztálint mentegezni és a felelősséget a nyugat-európai nagyhatalmakra, sőt újabban Lengyelországra tolni.

Így történik ez minden egyes évfordulón. 2009. augusztus 23-án például az orosz Roszszija állami csatornán vetítették azt a „dokumentumfilmet”, amely Sztálin helyett Nyugat-Európát és a lengyelek magatartását tette felelőssé a kialakult helyzetért. Annak idején az Élet és Irodalom hasábjain [Egy paktum furcsa évfordulója](#) címmel írtam erről, amelyhez többen hozzászóltak (pl. Ungváry Krisztián, Székely Gábor, Sz. Bíró Zoltán, Krausz Tamás). A polémia azonban nem magáról a paktum keletkezéséről szólt, hanem azt a kérdés próbálta körbejárni, hogy vajon Sztálin már 1939 előtt tervbe vette-e Közép-Európa szovjetizálását vagy sem. Be kell vallani, hogy az a vita félre csúszott, nem a lényegről szól.

2019 végén Vlagyimir Putyin elnök felelevenítette a paktumról szóló tíz évvel ezelőtti polémiait, és ezzel újra jelentős [nemzetközi visszhangot keltett](#). Mateusz Morawiecki lengyel miniszterelnök [hivatalos közleményben utasította vissza](#) az orosz történelemhamisítást. A lengyel álláspont mellett kiállt Németország és az USA varsói nagykövete is, amely az orosz külügyminisztérium részéről újabb választ váltott ki.

Nézzük milyen érveket szoktak felhozni azok a politikusok és történészek, akik védelmezni igyekeznek Sztálin döntését és próbáljunk a fellelhető dokumentumok alapján rekonstruálni a valós eseményeket.

I.

Az első érvük, hogy a paktum csupán egy volt a sok közül, megkötése pedig a müncheni egyezmény következményének tekinthető. Semmiben nem különbözik a korábbiakról. „A szovjet–német meg nem támadási egyezmény a müncheni egyezményre adott válasz,” aki nem így látja, az „morálisan mentegeti a nyugat-európai demokráciákat, il-

letve magát amüncheni paktumot, amelyet Hitlerrel megkötöttek”. (Krausz, 2016. 281)

A Molotov–Ribbentrop paktum valóban az utolsó volt a sorban. Ebben nincs vita. Az első pedig Rapallóban kötötte meg Németország és a Szovjetunió. A rapallói szerződés katonai tartalmára az 5. cikkely világosan utalt: „A német kormány kész arra, hogy támogassa a nemrégén tudomására hozott, magáncégek által a Szovjetunióban tervezett együttműködéseket”. Az álcára és a titoktartásra azért volt szükség, mert Németország a versailles-i békeszerződés szerint nem fejleszthette fegyveres erőit. Ezt követően a két állam, illetve a német fegyvergyártó cégek és a Szovjetunió számos szerződést kötött egymással. Berlin számára óriási jelentőséggel bírt, hogy a Szovjetunió területén katonai célú létesítményeket, lőtereket, iskolákat hozhattak létre. Lipecskben repülőter és harcipilóta-képző központ, Kazanyban harcokszíó kiképzőközpont, Moszkvától északra Podoszinkiben és a Szaratovi területen Volszk mellett két harcigáz gyakorlóter alakult. A szovjetek számára pedig rendkívüli jelentőséggel bírt, hogy a németeken keresztül hozzáfértek a modern haditechnikához és ennek köszönhetően 1925-től végrehajtották a hadseregreformot.

A németeket és a szovjeteket a Lengyelországgal szembeni ellenszenvük is összekötötte. Berlin nem nyugodott bele, hogy az 1918. decemberi nagy-lengyelországi felkelés következtében Poznań környékét elveszítette, Moszkva pedig sohasem felejtette el az 1920-as súlyos vereséget Józef Piłsudski seregeitől. A szovjetek számára éppen ezért nem csupán a haderő fejlesztése, a közös kiképzések, hanem az elméleti oktatás terén is fontos volt a német együttműködés. Így például Mihail Tuhacsevszkij, az 1920-as varsói csatában vereséget szenvedő bolsevik hadsereg parancsnoka, Németországban tartott előadásokat, míg Hans von Seeckt a Reichswehr főparancsnoka – aki már 1921-ben közös német–orosz katonai fellépést javasolt a lengyelek ellen, s 1922-ben egy memorandumában a lengyel állam megszüntetésének szükségességéről értekezett – a Szovjetunióban oktathatott. (Gorlov, 2001.)

A Rapallóban kezdődött együttműködés 1925-ben egy kereskedelmi, 1926-ban pedig egy semlegességi és barátsági szerződéssel erősítették meg a felek. Utóbbit öt évre kötötték, majd 1931-ben és 1933-ban (már Hitler hatalomra jutása után) is meghosszabbították. Sőt, a Molotov–Ribbentrop-paktum is hivatkozott rá.

Az természetesen igaz, hogy Hitler hatalomra jutásával (1933 és 1939 között) a

német–szovjet kapcsolatok megromlottak. A sztálini terror elérte a Vörös hadsereg azon tisztjeit és parancsnokait, aki a németek segítségével felfejlesztették a szovjet haderőt. Sőt, Sztálin éppen a Reichswehr ügynökeinek titulálta Tuhacsevszkijeket, majd kivégeztette őket. A hadsereggel való leszámolás azonban csak látszólag volt németellenes, valójában lehetséges politikai ellenfeleit iktatta ki Sztálin a közéletből.

De lássuk a müncheni egyezmény és a Szovjetunió viszonyát. Abban talán nincs vita a történészek között, hogy az 1938. szeptember 30-án kötött megállapodás, miszerint Daladier, Chamberlain és Mussolini hozzájárult Csehszlovákia megcsonkításához, nevezetesen a többnyire németek által lakott Szudéta-vidék Németországhoz csatolásához, morális vállalhatatlan tett volt, ráadásul a várt békét sem hozta el. Ugyanakkor látni kell, hogy az 1918-ban létrehozott Csehszlovákia jövőjébe ez a lépés bele volt kódolva. A versailles-i békék nemzetiségi szempontból annyira igazságtalanok voltak, hogy a határrevíziók kérdése szinte azonnal napirendre kerültek.

Szovjet és orosz részről fel szokták emlegetni Lengyelország „aljas magatartását”, vagyis hogy a tescheni/cieszyni területeket 1939 tavaszán elfoglalta, így kivette részét Csehszlovákia feldarabolásából, tehát semmilyen morális alapja nem maradt mások hasonló cselekedetének számonkérésére. Az igazság azonban az, hogy Lengyelország csupán azokat a lengyelek lakta területeket vette vissza Csehszlovákiától, amelyeket 1920-ban – amikor a bolsevikok Varsót ostromolták – a csehszlovák hadsereg elfoglalt. Nem beszélve arról, hogy Csehszlovákia nem engedte át azt a magyar fegyverszállítmányt, ami Románián keresztül végül az utolsó pillanatban mégis megérkezett Varsóba, és aminek segítségével sikerült visszaverni a Vörös hadsereget.

Egy pillanatra azonban térjünk vissza a müncheni egyezményre. Kolontári Attila orosz és magyar levéltári források alapján bizonyította, hogy a Szovjetunió nem Csehszlovákia területi integritása miatt aggódott, hanem a túlzott német terjeszkedés aggasztotta. Makszim Litvinov szovjet külügyminiszter elmondta a Jungert-Árnóthy Mihály moszkvai magyar követnek, hogy Moszkva is benne lenne egy olyan átfogó rendezésben, amely magában foglalhat bizonyos határkorrekciókat. A magyar követ később úgy referált Darányi Kálmán miniszterelnöknek, hogy a Szovjetunió nem fog Csehszlovákia segítségére sietni (Kolontári, 2009. 224–227).

A tényeknél maradva, annyi állapítható meg, hogy a szovjeteket egyfe-

lől kizárták, másrészt maga is kívülálló akart maradni a csehszlovák ügyből. Ez utóbbira bizonyítékként fel szokták még hozni Sztálin 1938. február 14-i Pravdában megjelent cikkét, amelyben arról értekezett, hogy a Szovjetunió kívárja, amíg a kapitalista országok közötti konfliktus oly mély lesz, hogy háborúvá terebélyesedik, s akkor jön el a proletárforradalom ideje.

II.

A másik orosz érv a lengyel kormány állítólagos német barátságát emeli ki, amelyet a szovjet hírszerzés folyamatosan jelentett Sztálinnak. „Évek alatt formálódott meg az a lengyel álláspont, amely a lengyel érdekeket – meglepő és kitaró vaksággal – a náci Németországhoz kötötte a Szovjetunió és Litvánia ellenében.” (Krausz, 2016. 286).

A valóságban 1918 után a lengyel–német kifejezetten ellenséges volt. Mint említettem a németek nem nyugodtak bele keleti területeik elvesztésébe. Hans von Seeckt, a hadsereg főparancsnoka többször kifejtette, hogy Lengyelországot meg kell szüntetni. A weimari köztársaságban tombolt a lengyelelles propaganda.

A lengyel vezetés olyannyira tartott a német revansizmustól, hogy 1932. július 25-én kétoldalú meg nem támadási egyezményt írt alá a Szovjetunióval. A tárgyalások már 1926-ban megkezdődtek, majd igazán az 1929-ben elfogadott ún. „Litvinov-jegyzőkönyv” után gyorsultak fel. A Szovjetunió, Lengyelország, Észtország, Lettország és Románia már a jegyzőkönyvben lemondtak az egymás elleni agresszióról és mindenféle területi követelésekről, illetve arról is rendelkeztek, hogy a vitákat békés úton oldják meg. Ezt megerősítendő, Moszkva kétoldalú szerződéseket is kötött a jegyzőkönyvhöz csatlakozó államokkal. Amikor Herbert von Dirksen moszkvai német követ Kliment Vorosilovnál érdeklődött, hogy a leendő lengyel–szovjet megállapodás milyen hatással lesz a német–szovjet viszonyra, akkor a marsall úgy válaszolt, hogy azt semmilyen módon nem fogja befolyásolni. Amikor pedig Wilhelm Adam német tábornok a lengyel határokról érdeklődött Vorosilovnál, akkor ő egyértelműen kijelentette, hogy a „Szovjetunió sem fogadja el Lengyelország jelenlegi határait”. (Szovjetszko–polszkije otnosenyija... 2004. 64)

Hitler hatalomra jutása után átmenetileg enyhült a Berlinből Varsóra nehe-

zedő nyomás, mivel a náciknak időre volt szükségük a nagy háború kirobbantása előtt. Ezt kihasználva a József Beck vezette lengyel diplomácia elérte, hogy 1934. január 26-án a németekkel közösen kiadjanak egy meg nem támadási nyilatkozatot. Tehát a lengyel állam nem kötött sem szövetséget, sem egyezményt Hitlerrel, csupán egy nyilatkozatot (deklarácija, erklärung) adtak ki, amelyben kölcsönösen tartózkodnak egymás megtámadásától.

A szovjetek természetesen figyelemmel kísérték a lengyel–német tárgyalásokat. Karol Radek (ekkor éppen Sztálin tanácsadója nemzetközi ügyekben) 1933 nyarán találkozott József Piłsudskival és József Beck külügyminiszterrel is. A lengyelek kérték a Szovjetuniót, hogy járjon közbe Berlinben a gdański korridor ügyében a lengyelek érdekében, cserébe a lengyel hadsereg szükség esetén feltartóztatja a Leningrád irányába meginduló német hadsereget. Természetesen Sztálin nem járt közben Hitlernél ez ügyben. Ennek ellenére december 3-án Radek jelentésében úgy jellemezte a lengyel politikát, amely fél a német fasizmustól, s nem kell tartani egy szovjetellenes lengyel támadástól, még csak szovjetellenes propaganda sincs az országban. Radek egyértelműen leszögezte, hogy a készülő német–lengyel nyilatkozat nem szovjetellenes.

Feltehetően ennek is köszönhető, hogy a német–lengyel nyilatkozat után, 1934. május 5-én a lengyel–szovjet meg nem támadási egyezményt 1945. december 31-ig meghosszabbították. Azt is ki lehet jelteni, hogy míg az 1932-es lengyel–szovjet egyezmény aláírása a maga idejében nem befolyásolta negatívan a német–szovjet kapcsolatokat, a két évvel későbbi lengyel–német nyilatkozat kedvezőtlenül hatott. Nem kizárólag a lengyelek miatt, hanem azért, mert a franciák kiszorultak a közép-európai régióból, a németek pedig egyre inkább megerősödtek a régióban, s ezért könnyű volt a lengyeleket hibáztatni. Természetesen a lengyelek mindig örültek annak, ha keleti és nyugati szomszédjuk között konfliktus alakult ki.

Az 1934 és 1938 közötti időszakot szokták úgy jellemezni, mint a lengyel–német közeledés időszakát. A német–lengyel nyilatkozatot pedig úgy állítják be, hogy ezzel a lengyel kormányzat meggátolta a kollektív biztonsági garanciák kialakítását. Mindez nem felel meg a valóságnak, hiszen Louis Barthou francia külügyminiszter még ezt követően is dolgozott az ún. „keleti Locarno” létrehozásán. A lengyelek joggal mondták azt, hogy Közép-Európa biztonságát csak úgy lehet garantálni, ha

abban a németek is részt vesznek, hiszen éppen Hitlernek voltak keleti irányú terjeszkedési tervei (Drang nach Osten). Ha Berlin nem vállalja a garanciákat, akkor az egyezmény csak egy üres papír lesz. Mivel a németek elutasították a „keleti Locarno” tervét, így a lengyelek sem vettek abban részt, hiszen az a nemrég aláírt német–lengyel nyilatkozat nyílt felmondása lett volna. Barthou pedig életét vesztette a marseille-i merényletben, így a terv végleg lekerült a napirendről.

A lengyel külpolitika fő iránya tehát az volt, hogy mind Berlinnel, mind Moszkvával szemben egyenlő távolságot tartsanak, egyiket se ingereljék. Piłsudski elképzelési nyomán Beck külügyminiszter kidolgozta a Tengerköz (Międzymorze) koncepciót, amely összefogná volt a Balti-tengertől az Adriai és a Fekete-tenger között elhelyezkedő országokat a két totalitárius birodalom között. A magot Lengyelország képezte volna Magyarországgal, Jugoszláviával, Romániával és Olaszországgal, ezt hívta Beck „Harmadik Európának”. (Kornat, 2007.)

A lengyelek nem akartak háborúzni, de hadseregüket fel kellett rá készíteni. Erre nyomós okuk volt. Elég itt idézni Vlagyimir Patyomkin külügyi népbiztos-helyettes 1938 tavaszán saját kezűleg írt levelét Jakov Szuric berlini szovjet ügyvivőnek, amelyben felvázolta az események jövőbeni alakulását: „Németország igényt tart Gdańskra és a Memel vidékére. Lengyelország – Litvániára, Latgalera és Liepājára. Teljesen valószínű, hogy Hitler megnöveli Lengyelország étvágját [e területekre]. Számítása eléggé világos. Erről annak idején Sztálin beszélt Lavalnak legutóbbi moszkvai útján [Pierre Laval francia miniszterelnök 1935. május 13–15-én járt Moszkvában]. Hitler elkerülhetetlennek tartja Lengyelország megsemmisítését a mi hadseregünkkel. Amikor mi elfoglaljuk Lengyelország egy bizonyos területét, Németország pedig ugyanezt teszi a saját oldaláról. Gyakorlatilag, Németország tervét végrehajtva, Lengyelország megfőzi magának a negyedik felosztását és a nemzeti függetlenségének elvesztését.” E levél ugyan titkos volt, de nemsokkal később a Bolsevik című lapban Patyomkin álnéven írt cikkében szintén Lengyelország negyedik felosztásáról beszélt. (Idézi: Szovjetszko–polszkije otnosenyija... 2004. 162–163.)

Ugyanakkor a Sztálin által vizionált német–lengyel szövetség nem jött létre, nem is jöhetett létre. Hitler lengyelpolitikája 1938 végén megváltozott, megkezdődött a nyomásgyakorlás. Október 24-én Joachim von Ribbentrop birodalmi külügyi-

niszter behívatta magához Józef Lipski berlini lengyel nagykövetet és a következő javaslatot tette: Lengyelország adja áldását a gdański folyósóra, vagyis egy exterritoriális autópálya és vasúti vonal megépítésére, csatlakozzon az Antikomintern-paktumhoz, cserébe az 1934-es nyilatkozat érvényét 25 évvel meghosszabbítják. 1939. január 5-én Hitler és Ribbentrop Józef Beck előtt megerősítették javaslatukat, megtoldva a zsidók Lengyelországból való kitelepítésének ígéretével. A lengyel külpolitika azonban szilárdan kitartott elvei mellett. A német javaslatokra ügyesen kitérő válaszokat adott és természetesen nem csatlakozott az Antikomintern-paktumhoz.

Beck pontosan tudta, hogy Gdańsk csak ürügy, a német támadás elkerülhetetlen. Nem tévedett, Hitler pontosan így beszélt 1939. május 23-án a katonai vezetőknek tartott gyűlésen. A németek azonban nem adták fel a nyomásgyakorlást. 1939. január 25-én Ribbentrop utazott Varsóba, de látogatása semmilyen eredménnyel nem járt. A lengyel válasz így hangzott: „amennyiben Németország erőszakkal kívánná elérni céljait, az háborút jelentene a két ország között”. (Szekely, 2020. 265.) Ezt követően a hitleri diplomácia vezetője még egyszer, március 21-én megismételte javaslatát Lipski előtt. Azonban az újabb határozott visszautasítást ezúttal már nem várta meg. Március 25-én Hitler tájékoztatta katonai vezetőit a Lengyelország elleni támadás terveiről. Néhány nappal vagyunk Csehszlovákia megszüntetése után... (Geneza paktu... 2012. 16–19.)

Természetesen a németek sosem gondolták komolyan a lengyelekkel való szövetségkötést. Hitler számos alkalommal felvázolta a náci programot a keleten kialakítandó „élettérről”. Azt is tudjuk, hogy Hitler ugyanúgy el akarta pusztítani Lengyelországot, mint az 1933 előtti weimari vezetők és ezzel a lengyel politikusok is tisztában voltak.

Azzal érvelni, hogy a lengyelek valamiféle szovjetellenes német szövetségben gondolkodtak, és ezért „kiérdemelték” felosztásukat, minden valóságalapot nélkülöz és ezt pontosan tudta Sztálin is. Ő viszont el tudta képzelni Lengyelország felosztását Hitlerrel közösen. Annak ellenére is, hogy ezekben a nehéz hónapokban Varsó és Moszkva – minden ellentétes állítással szemben – közeledett egymáshoz. Ennek legékeesebb bizonyítéka a két állam között 1939. február 19-én aláírt kereskedelmi egyezmény volt.

III.

A harmadik érv Sztálin védelmében a következőképpen fest: a németek érdeke volt a paktum, a szovjetek nem tettek semmilyen erőfeszítést a közeledés irányába, „a szovjet kormány végső soron csak az egyezmény és a háború között választhatott.” Sztálin tehát másfél évnyi békét „vásárolt” a paktum aláírásával. (Krausz, 2016. 284) Ehhez hozzá szokták tenni, hogy az angol–francia tárgyalódelegációk nem rendelkeztek kormányuktól valódi felhatalmazással egy németellenes katonai koalíció létrehozására, ráadásul a lengyelek és a románok ellenállása miatt az amúgy is esélytelen volt.

Chamberlain 1939. március 31-én bejelentette, hogy amennyiben Lengyelországot támadás érné, és a lengyel kormány kérné, Nagy-Britannia segítségére sietne. Három nappal később Franciaország is hasonlóképpen nyilatkozott. József Beck aznap érkezett Londonba, ahol az angol kormány lényegében már elkészítette javaslatát. Az április 6-án kiadott közös nyilatkozatban óvatos megfogalmazások szerepeltek a kölcsönös segítségnyújtásról Németország említése nélkül. Kiderült, hogy ez a nyilatkozat csupán egy „ideiglenes” szerződés, de London „kész egy állandó jellegű” egyezményt is kötni úgy, hogy az „sem irányul egyetlen más ország ellen”. Párizs egyértelműbb vállalást tett: Franciaország és Lengyelország minden létérdekeit sértő közvetlen vagy közvetett fenyegetéssel szemben azonnal és közvetlenül ható biztosítékot nyújtanak egymásnak”. (Székely, 283–284.)

Világossá vált, hogy az angol kormány még a „müncheni tapasztalatok” birtokában sem szándékozta Hitler előtt végleg „becsukni az ajtót”. További tárgyalásokban reménykedtek és természetesen abban, hogy Anglia kimaradhat a háborúból. Ha József Beck valamiben hibázott, akkor az éppen az angol garanciavállalás túlértékelése volt. Nem vette észre, hogy Chamberlain egyáltalán nem akar háborúba keveredni Németországgal, sem Csehszlovákia, sem pedig Lengyelország miatt.

Ezt követően kezdődtek meg az angol–francia–szovjet tárgyalások egy katonai szövetség létrehozásáról. A projekt megvalósulását és hatékonyságát azonban több tényező gátolta. Egyfelől egyik részt vevő sem állt még készen egy Németország elleni háborúra. Éppen ezért egy preventív háború Németország ellen szóba sem

jöhetett. Másfelől, a felek óriási lépéshátrányban voltak Hitlerhez képest, aki ekkor már elhódította a Rajna-vidéket, Ausztriát, a Szudéta-vidéket és Memelt, illetve felszámolta Csehszlovákiát, sőt már döntött a Lengyelország elleni támadásról is. A müncheni egyezmény ráadásul önbizalommal tölthette el Hitlert. Láthatta, hogy Európa nem képes hatékonyan összefogni ellene, inkább engednek, mint támadnának. Harmadrészt, az angol kormány meglehetősen kelleetlenül egyezkedett a szovjetekkel, és nehezen adták fel a németekkel való megbékélés politikáját, még mindig inkább kívül akartak maradni egy európai konfliktusból. Negyedrész a lengyeleket és a románokat is meg kellett volna győzni arról, hogy majd a Szovjetunió garantálja védelmüket Németországgal szemben. Végül pedig a szovjetek magatartása sem volt egyértelmű. A Prágával fennálló szövetségi szerződésük ellenére nem siettek megmenteni Csehszlovákiát az agresszorral szemben, ráadásul a németekkel 1922 óta szoros katonai együttműködésük még 1934 után sem szűnt meg teljesen. Adott esetben fel lehetett újítani. Sztálin e szándékára két jel is utalt. A március 10-én elmondott kongresszusi beszéde, amelyben Párizst és Londont azzal vádolta, hogy Berlint a Szovjetunió ellen uszítja, illetve az angolokkal jó viszonyt ápoló, a népfront politikát támogató – zsidó származású – Litvinov külügyi népbiztos leváltása és a Sztálinhoz hű Molotov kinevezése.

A hónapokig elhúzódó tárgyalások ismertetésére itt nincs mód. Megtette ezt Székely Gábor [Hitler–Sztálin–Chamberlain. Az elkerülhetetlen II. világháború](#) című könyvében. Elég itt annyit megállapítani, hogy az említett akadályozó tényezőket Hitler is pontosan tudta és ki is használta a kínálókozó lehetőséget. Biztos volt benne, hogy Sztálint sem az erkölcs vezérli, tudta jól, hogy Lengyelország és a Balti államok függetlensége a legkevésbé sem érdekli. Nem kockáztatott tehát nagyot azzal, amikor Sztálinnal tetsző ajánlattal állt elő.

A német–szovjet tárgyalások már az év elején megkezdődtek, de igazán a nyár folyamán gyorsultak fel. Kulcsfontosságúnak tekinthetjük Ivan Proszkurov GRU főnök Vorosilovnak július 9-én küldött jelentését a német tervekről. Ebben egyértelműen megfogalmazta, hogy Hitler nem engedi, hogy az angol–francia–szovjet tárgyalások eredménye befolyással legyen „a lengyel probléma radikális megoldására”. A lengyel kérdést ettől függetlenül meg fogja oldani. Proszkurov német informátora szerint – aki egyébként Bruno Kleist, Ribbentrop közeli munkatársa

volt – sem Hitler, sem Ribbentrop nem hiszi, hogy a Szovjetunió részt venne a franciák és az angolok oldalán a németekkel szembeni háborúban. A lengyel ellenállás pedig – feltételezésük szerint – előbb elbukik, mint hogy a franciák és az angolok magukhoz térnének. Proszkurov azt is jelentette, hogy a támadás augusztus–szeptemberre várható. (A dokumentumot közli: Geneza paktu... 2012. 159–163)

Proszkurov jelentése után felgyorsultak az események. Sűrű üzenetváltások és találkozók során kiformalódott az a közös álláspont, hogy ne csupán kereskedelmi, hanem politikai megállapodást is kössön egymással a két fél. Molotov kialakulta, hogy konkrét biztonsági garanciákról is legyen szó a tervezett megállapodásban, sőt a dokumentumok alapján állítható, hogy a titkos záradék ötlete is Moszkvában született meg.

A szovjetek augusztus elején kezdtek kihátrálni a francia–angol tárgyalásokból. Ismerve az alapfelállást, ez nem volt nehéz manőver. Sztálin azt kérte, hogy a Vörös hadsereg átvonulhasson Lengyelország területén. Tudta, hogy ebbe a lengyelek nem egyeznek bele. Ezzel szemben, augusztus 7-én befutott Hitler konkrét ajánlata: a balti államok Litvánia kivételével, az egykori Orosz-Lengyelország és Besszarábia a szovjeteké, Gdańsk és az egykori Porosz-Lengyelország terület pedig a németeké legyen, Galíciáról pedig majd megegyeznek. Augusztus 12-én Molotov táviratozta Berlinbe, hogy „érdekeltek vagyunk” a német ajánlatban. (Geneza paktu... 2012. 175–179.)

A felek végül megállapodtak abban, hogy előbb Ribbentrop meghatalmazottjaként Friedrich Werner von der Schulenburg moszkvai német nagykövet aláír egy kétoldalú kereskedelmi megállapodást a szovjetekkel, majd maga a német külügyminiszter utazik Moszkvába aláírni a politikai egyezményt. Előbbire augusztus 19-én, utóbbira 23-án került sor. (Németh, 2017.)

Hitlertehát olyan ajánlattal állt elő, amely könnyen felborította az angol–francia–szovjet tárgyalások menetét. Mondhatjuk úgy is, hogy Chamberlain és Daladier messze nem volt versenyképes Hitlerrel. Ahogy Hitler, úgy Sztálin is könnyedén felmondta a Lengyelországgal kötött megneemtámadási szerződését. Ráadásul „befelé” is meg lehetett indokolni Lengyelország felosztását. Georgi Dimitrov szeptember 7-én a következőket jegyezte fel a Sztálinnal folytatott megbeszélésről: „Ennek az államnak a megsemmisítése jelenleg azt jelenti, hogy egy burzsoá fasiszta állammal kevesebb van. Mi rossz van abban, ha Lengyelország szétverése eredményeképpen új terüle-

tekre és népességre kiterjesszük a szocializmust”. (Idézi: Geneza paktu... 2012. 195.)

A hitleri és a sztálini felfogásból egyértelműen következett, hogy Lengyelország felszámolását véglegesnek tekintették. Nem csupán érdekszféráik ideiglenes kiterjesztéséről volt szó, hanem a lengyel államiság (és a baltiak) megsemmisítése. E logikából egyenesen következett „Katyń” és más bűncselekmények elkövetése. Hiszen, mi szüksége lett volna Sztálinnak egy már nem létező ország hadifoglyaira...?

A szovjet álláspont védelmezői szeretik hangoztatni, hogy Sztálinnak a háború és a béke között kellett választania, és ő az utóbbi mellett döntött. Szépen hangzik, csak éppen nem igaz. A Szovjetunió nácikkal kötött paktumnak köszönhetően megtámadta szeptember 1-jén Lengyelországot, majd november 30-án Finnországot. Elfoglalta és azonnal szovjetizálta a balti államokat, végül pedig 1940. június 28-án elszakította Besszarábiát Romániától. A történelem igazolta a szovjetek területszerző ambícióiktól való a lengyel és román félelmeket. Besszarábia anektálásával ráadásul felbátorította a magyar kormányt, amely végül döntött Észak-Erdély visszaszerzése mellett. Meg kell állapítanunk, hogy a szovjet vezetés nem a békét, hanem a hagyományos cári birodalmi imperializmus alapjait tette le a paktummal és ettől joggal tartottak szomszédjai, akik ismerték jól ezeket az ambíciókat. Miért kellett volna elvárni tőlük, hogy önként adják át területeiket a leendő hódítónak?

IV.

Miután a Sztálin védelmező „érveket” a tények cáfolják, nézzük meg, mégis milyen valós indokai lehettek Sztálinnak a paktum aláírására. A ma ismert orosz és német dokumentumok alapján két alapvető okot látunk. Egyfelől a paktumot megelőzően, 1939. augusztus 19-én, majd 1940. február 11-én Moszkvában aláírt német–szovjet kereskedelmi megállapodások, amelyeket ideje volna paktummal szoros összefüggésben tárgyalni. Másfelől pedig, Hitler olyan ajánlatot tett Sztálinnak, amelynek megvalósulását maga is régóta óhajtotta. Nevezetesen a Szovjetunió határainak kiterjesztését nyugaton a Bug folyóig, délen pedig Besszarábia bekebelezését.

1935. március 29-én Anthony Eden angol külügyminiszter Moszkvában találkozott Sztálinnal. A búcsúzkodáskor elsétáltak egy falon függő térkép mel-

lett, amire tekintve Eden megjegyezte: „Milyen szép térkép, és milyen hatalmas ország!” Sztálin azt válaszolta: „Az ország az hatalmas, de a gondjai is nagyok.” Majd a brit szigetekre tekintve hozzátette: „Igen, kis sziget, de sok függ tőle. Nos, ha ez a kis sziget azt mondaná Németországnak: nem adunk neked, se pénzt, se nyersanyagot, se acélt – úgy a béke Európában biztosítható lenne. Erre Eden semmit se válaszolt.” (Idézi: Székely, 2020 171)

Az angolok azonban, ha későn is, de megfogadták Sztálin e tanácsát. Amikor Hitler megtámadta Lengyelországot, kereskedelmi blokádnak alá helyezték Németországot. Nem számítottak ugyanakkor arra, hogy éppen Sztálin lesz, aki kiségti Hitler nyersanyag tekintetében...

A szakirodalomban általában nem is említik e szerződések tényét. A magyar történészek közül ritka kivételt képez Ormos Mária és Majoros István könyve, amely így jellemezte a megállapodást: „Németország szövetségi helyzete és hadianyagokkal való ellátottsága közben jelentősen megjavult. A német–szovjet gazdasági egyezmény (1940. február 11.) óriási olaj-, nemesfém- és gabonakontingenseket biztosított Németország és mindenekelőtt a német hadsereg számára. A szovjet fél e szállításokat egészen az ellene irányuló német támadás időpontjáig aggályos pontossággal teljesítette, megkönnyítve így Hitlernek a felkészülést arra, hogy megszállja azokat a területeket, amelyek e szállítmányok forrásául szolgáltak.” (Majoros–Ormos, 2003, 412–413). Ugyanakkor ők sem tárgyalják e szerződések részleteit és a háborúra gyakorolt hatásait. Tudomásom szerint ezt a munkát mindeddig egyedül Bogdan Musiał Németországban élő lengyel történész végezte el a Sztálin háborúja németül és lengyelül megjelent monográfiájában, mégpedig elsősorban orosz (!) levéltári források alapján.

Az augusztus 19-i német–szovjet kereskedelmi szerződés alapján a Harmadik Birodalom 200 millió birodalmi márka hitelt nyújtott 4,5 százalékos kamattal a Szovjetuniónak. Ebből a hitelből a szovjeteknek 180 millió márkáért német ipari berendezéseket kellett vásárolniuk. A Kreml szabad kezet kapott a német vállalatok kiválasztásában. A szovjeteknek főképpen esztergagépekre, fegyverekre és technológiára volt szükségük. A hitelért és az árukinálatért cserébe a szovjetek elsősorban nyersanyagot szállítottak Németországba. Erre szüksé-

gük is volt, hiszen Lengyelország megtámadása után a kereskedelmi blokád-
nak köszönhetően 40 százalékkal csökkent a németek külkereskedelmi mérlege.
Számítások szerint Berlin 9-11 hónapra elegendő tartalékkal rendelkezett
nyersolajból, vasércből, cinkből, rézből, alumíniumból és más ércből.

Az szovjet szállítások 1939 decemberében kezdődtek meg. Sztálin 1940. február
11-ig 22 400 tonna nyersolajat, 32 350 tonna gabonát és néhány ezer pamutbálát
adott Hitlernek. Ez a mennyiség azonban nem pótolta a blokád miatt kialakult né-
met hiányt, így újabb tárgyalások kezdődtek a szállítások volumenének megeme-
léséről. A felek február 11-én, Moszkvában egy újabb kereskedelmi egyezményt
kötöttek egymással. Ennek értelmében a Szovjetunió elleni német támadásig kb.
650 millió márka értékben szállítottak a szovjetek nyersanyagot Németországba.
Ebből 420-420 millió márka értékben 1941. február 11-ig leszállítottak többek
között 872 ezer tonna nyersolajat, 934 ezer tonna gabonát, 91 500 tonna gyap-
jút, 500 ezer tonna vasércet, 100 ezer tonna kohászati nyersanyagot. Majd a kö-
vetkező szakaszban augusztus 11-ig mintegy 220-230 millió márkáért kellett ha-
sonló termékeket szállítaniuk. Ezt szakította félbe június 22-én a német támadás.
De addig is 11 ezer tonna rezet, 3 ezer tonna nikkelt, 950 tonna cint, 500 tonna
molibdént és wolframot kaptak Hitlerék a Szovjetunióból. Sztálin még arra is
ígéretet tett, hogy amennyiben nem rendelkeznek valamelyik németek számára
szükséges nyersanyaggal, akkor azt megpróbálják beszerezni harmadik országból.

1940 februárjában a német sajtó ünnepelte a szovjetekkel kötött egyez-
ményt, a National Zeitung egyenesen úgy fogalmazott, hogy „az új szer-
ződés többet jelent Németország számára, mint egy csata megnyerése, ez
egyenesen döntő győzelem”. Pontosan így látták a hadsereg vezetői is.
Eduard Wagner a Wehrmacht vezérő tábornoka 1963-ban megjelent köny-
vében egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a paktum megmentett bennünket”.

Természetesen a Szovjetunió is profitált az üzletből. Hozzájuthattak a modern hadi-
technikához. Az 1940. február 11-i egyezmény alapján kaptak egy Lützwow cirkáló-
hajót, nagy mennyiségű hajóépítéshez szükséges anyagot, páncélzatot, kazánokat,
tengelyeket, de tengeralattjáró építéséhez szükséges anyagokat és berendezéseket is.
Fontosak voltak a német fegyverszállítmányok és harci eszközök is. A németek szállí-

tottak többféle helikoptert és repülőgépet, tankokat és ágyukat. Sztálin személyesen felügyelte, hogy a lőszergyártáshoz szükséges esztergagépek pontosan megérkeztek-e. Összesen 6430 darabot kaptak mintegy 100 millió márka értékben. Mindezen felül a németek jelentősen hozzájárultak a szovjet vegyipar modernizálásához is.

Az üzlet egyfelől nem meglepő annak fényében, hogy a rapallói egyezmény óta – leszámítva néhány évet a nagy terror idején – folyamatos volt a német–szovjet katonai együttműködés. Megállapíthatjuk, hogy Hitler nyugati hadjárataiban legjelentősebb szövetségese éppen a Szovjetunió volt. Sem Olaszország, sem Japán, sem Magyarország nem nyújtott segítséget Németországnak. A svéd vasérc és a norvég olaj sem tudott célba érni a szövetségesek tengeri blokádjának köszönhetően. Csak Sztálin segítette Hitlert ebben a háborújában. Ilyen békét „vásárolt” tehát Sztálin a Molotov–Ribbentrop-paktummal.

V.

Mindezek a tények a Szovjetunió nemzetközi tekintélyét, imázsát, sőt a sztálini hatalom belső legitimitását rombolta. Egyfelől világos, hogy Sztálint nem lehet a Hitler-ellenes antifasiszta háború élére helyezni, hiszen nem csupán segédkezett Lengyelország lerohanásában, hanem éppen ő teremtette meg nácik nyugati hadjáratainak gazdasági hátterét. Másfelől megmutatkozik a Szovjetunió imperialista jellege, amelyet oly szemérmesen igyekeztek és védelmezői igyekeznek máig elfedni. Sztálin a paktumnak köszönhetően újra elfoglalta azokat a területeket, amelyek felett II. Katalin cárnő alatt az orosz birodalom rendelkezett, sőt még egy kicsit többet is.

Ugyanakkor régi mondás, hogy a történelmet a győztesek írják. Nincs ez másképpen jelen esetben sem. Olyannyira így van ez, hogy a Sztálin védelmében érvelők kiindulópontja éppen maga Sztálin. Három évvel a második világháború lezárása után a Department of State publikálta a háború végén amerikai kézre került német diplomáciai iratokat. A [Nazi-soviet relations, 1939–1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office](#) című kötet nyilvánvalóan azzal a szándékkal született, hogy a kezdődő hidegháborúban lejárassák a Szovjetuniót. Ebben a légkörben a leleplező dokumentumkötet

nem kerülhette el a szovjet vezetés figyelmét sem. Választ kellett adni.

1948. február 3-án Andrej Visinszkij, a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese – korábban a kirakatperек idején állami főügyész – bemutatta Sztálin számára az amerikai kötetre írott válasz első három fejezetét. A dokumentum Válasz a rágalmozónak címet viselte. Ezt követően Sztálin vette kézbe az ügyet. Az orosz levéltárakban megőrizték azt a példányt, amelyen Sztálin maga végezte el a javításokat. Egyes részeket áthúzott, másokat kiemelt, ezeken túl egyes helyekre idézeteket toldott be, végül pedig még egy fejezetet saját kezűleg hozzáírt. A brosúra címét megváltoztatta, így végül Történelemhamisítók (Történelmi megállapítás) címmel jelent meg.

Először 1948. február 9-én jelent meg orosz nyelven, másnap a Pravda is elkezdte folytatásokban közölni. Azonnal kiadták a fordítóknak is a munkát. Április 28-án Visinszkij arról számolt be Sztálinnak, hogy igen jól sikerült az ellenkampányuk. A népi demokratikus államokban több millió (Romániában 1,1 millió, Csehszlovákiában 1 millió, Bulgáriában 600 ezer, Lengyelországban 500 ezer, Magyarországon 165 ezer) példányban kinyomtatták a szovjet álláspontot. Franciaországban több mint 700 ezer, Angliában és az USA-ban azonban csak mintegy 50-60 ezer példányban tudták megjelentetni. Ugyanakkor kiadták még Norvégiában, Dániában, Kanadában, Iránban, Törökországban, Afganisztánban, Venezuelában, Kolumbiában, Olaszországban, Mexikóban, Ausztráliában, Indiában, Svédországban, Argentínában, Svédországban, Hollandiában, Ausztriában, Belgiumban, Egyiptomban stb. (A dokumentumokat közli: Geneza paktu... 2012. 197–233.)

Sztálin tehát maga fogalmazta és írta meg a Molotov–Ribbentrop-paktumban játszott saját szerepének történetét. Nem lenne ez olyan rendkívüli esemény egy totalitárius diktatúrában, ha nem élnének még ma is Sztálin tézisei a történelemtudományban világszerte. Vannak persze sokan, akik maguk sem tudják, hogy ki fogalmazta meg azokat a mondatokat, amelyeket még évtizedekkel később is sokan hangoztatnak.

2009-ben, a paktum 70. évfordulóján az erejét visszanyerő Oroszországban az 549. sz. elnöki rendelettel létrehozták az „Oroszország érdekeit sértő történelemhamisítási kísérletek elleni bizottságot”. E grémium munkáját hivatott támogatni a „Történelmi Emlékezet” alapítvány Alekszander Gyukov történésszel az élen. Gyukov, aki a külföldi kutató számára zárt Elnöki

Levéltár folyóiratának főszerkesztője is egyben, számos könyvet és cikket publikált a témában, természetesen Sztálin és a Szovjetunió jó hírnevének megvédése érdekében. Magyarországon Krausz Tamás történész munkáiban is megtaláljuk forrásként Gyukov műveit. Ezen írásokat érdemes tehát, erős forráskritikával kezelni.

A szovjet vezető 1939-ben a könnyebb utat választotta, Hitler segítségével tolt ki védvonalait nyugati irányba. Kétségtelen, hogy ez az ajánlat volt a legvonzóbb, birodalmi és gazdasági szempontból a leghasznosabb. Ebből a szempontból Sztálin valóban a szovjet érdekek szerint járt el. Ugyanakkor nem volt olyan kényszerhelyzetben, ami feljogosította volna más népek függetlenségének felszámolására, elnyomására, tagjainak deportálásra, illetve hadifoglyaik kivégzésére. Nem volt olyan kényszerhelyzet, ami miatt másfél éven keresztül nyersanyaggal támogatnia kellett volna a hitleri expanziót. Sem „München”, sem a lengyelek, sem az angolok magatartása nem jogosította fel erre. Ezek a lépések egy totalitárius birodalom imperialista politikájából következtek. Éppen ezért augusztus 23-át jogosan tartjuk a totalitárius diktatúrák áldozatainak európai emléknapjának.

1941. június 22-én új szakasz kezdődött a második világháború és a Szovjetunió történetében, de a későbbi események nem mentik fel Sztálint a háború kirobbanása előtt és annak első éveiben játszott szerepe alól.

Felhasznált irodalom

Geneza paktu Hitler–Stalin. Fakty i propaganda. Red.: Bogdan Musiał – Jan Szumski. Warszawa, IPN, 2012.

Gorlov, Szergej: Szoversenno Szekretno. Aljansz Moszkva–Berlin 1920–1933 gg. (Vojenno-polityicseszkije otnosenyija SZSZSZR–Germanyija). Olma-Preszsz, 2001.

Kolontári Attila: Magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok 1920–1941. Budapest, Napvilág Kiadó, 2009.

Kornat, Marek: Polityka równowagi (1934–1939). Polska między Wschodem a Zachodem. Kraków, Wydawnictwo Arcana, 2007.

Krausz Tamás: A német–szovjet megneemtámadási egyezmény és értékelésének problematikája. In: Az orosz birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az

orosz történelemről – Magyar kutatók az egyetemes történelemről. Szerk.: Frank Tibor. Budapest, Gondolat, 2016, 279–292.

Musiał, Bogdan: Wojna Stalina 1939–1945. Terror, grabież, demontaż. Poznań, Zysk i S-ka Wydawnictwo, 2012. [németül: Stalins Beutezug: die Plünderung Deutschlands und der Aufstieg der Sowjetunion zur Weltmacht. Propyläen Verlag, 2010.]

Németh István: A Molotov–Ribbentrop paktum a német külügyi iratokban (1939). In: Németh István: Császárságból a diktatúrába. Budapest, L'Harmattan, 2017, 433–443.

Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945. Budapest, Osiris Kiadó, 2003

Székely Gábor: Hitler – Sztálin – Chamberlain. Az elkerülhetetlen II. világháború. Budapest, Volos Kiadó, 2020.03.30.

Szovjetszko–polszkije odnoszenija v polityiceszkij uszlovijah 30-h godov XX sztoletija. Otv. Red.: E. Duraczyński – A. N. Szaharov. Moszkva, Nauka, 2004.

Máthé Áron

Megjegyzések Mitrovits Miklós a Szovjetunió második világháborús szerepe kapcsán írt cikkéhez

Mitrovits Miklós történész, polonista vitába keveredett Karsai Lászlóval a lengyel kollaboráció ügyében, és általában, a Szovjetunió második világháborús szerepét illetően. A vita ugyan az *Élet és Irodalom*ban [kezdődött](#) és [folytatódott](#), de Mitrovits legutóbbi összefoglaló válaszát a *Horizontok* [weboldalon](#) jelentette meg. „A Molotov–Ribbentrop-paktum háttere – Legendák és tények” címmel.

Elolvassa Mitrovits esszéjét a náci-szovjet kapcsolatot témájában, aligha kétséges, hogy egy olyan nagyívű, tisztázó jellegű írásról van szó, amely hiánypótló a tudományos-ismeretterjesztő műfajban. Számos tévedésre mutat rá, illetve bizonyos, a „szovjet antifasizmus” ideológiai konstrukcióinak számító mítoszokat is megcáfol. Ezek közül alighanem a legszebb a „Történelemhamisítók” című kötet keletkezés-története, amelyben a legfontosabb hozzáadott értéket Sztálin elvtárs saját kezű munkája képviseli.

Ugyanakkor Mitrovits munkájában néhány olyan megfogalmazásra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek vagy magyar szempontból kétértelműek, vagy kifejezetten szerencsétlenek.

1. *„Hitler nyugati hadjáratában legjelentősebb szövetségese éppen a Szovjetunió volt. Sem Olaszország, sem Japán, sem Magyarország nem nyújtott segítséget Németországnak.”*

Itt mintha úgy tünne, hogy Magyarország nem is Hitler utolsó csatlósa, hanem szinte az első (az egyik első). Mi sem lehetne fájóbb egy olyan korszakra nézve, amikor a Teleki-kormány kétségbeesetten próbálta megőrizni az ország mozgásterét. Visszautasította Hitler kívánságát a magyar vasutak használatára a lengyelek elleni hadjáratához, és emberséges módon befogadott 100 ezer lengyel menekültet (szemben Romániával, amely internálta a hozzá menekülőket). Megjegyezni kívánom, hogy Szlovákia már inkább kerülhetne a fenti sorba, hiszen ők már előzőleg „bizonyítottak”: a lengyel hadjáratban részt vettek náci szövetségben. Az pedig konkrét tévedés, hogy Olaszország ne nyújtott volna segítséget a Német Birodalomnak a nyugati hadjáratban – legfeljebb a németek ezzel nem sokra mentek.

2. *„A történelem igazolta a szovjetek területszerző ambícióitól való lengyel és román félelmeket. Besszarábia annektálása ráadásul felbátorította a magyar kormányt, amely fokozta az Erdély visszaszerzésére irányuló aktivitásait.”*

Ez a megfogalmazás szinte a szovjetekkel egy szintre hozza Magyarországot. Pedig a magyar revíziós törekvések nem hasonlíthatóak egy totalitárius nagyhatalom uralmi céljaihoz. Ráadásul kimaradt Bulgária a felsorolásból. Arról nem is beszélve, hogy a magyarok elengedték a fülük mellett a szovjet felvetést egy Románia elleni közös fellépésre vonatkozóan.

3. *„A szovjet vezetés nem a békére törekedett, hanem a hagyományos cári birodalmi imperialista politikát folytatta a paktummal, és ettől joggal tartottak szomszéd országok, amelyek jól ismerték ezeket az ambíciókat.”*

Ezektől az ambícióktól Magyarország már akkor is félt – hiszen 1939-ben mindenki emlékezett 1914 és 1915 fordulójára, amikor a magyar honvédek és népfelkelők állították meg az orosz gőzhengert a Kárpátokban. Ráadásul nálunk a kommunizmus is bemutatkozott 1919-ben...

4. *„Fontosak voltak a német fegyverszállítmányok és harci eszközök is. A németek szállítottak többféle helikoptert és repülőgépet, tankokat és ágyúkat. Sztálin személyesen felügyelte, hogy a lőszergyártáshoz szükséges esztergálygépek pontosan megérkeztek-e.”*

Egészen biztos, hogy „helikopterekről” van szó? Ráadásul *többféléről*? Még ha valamiféle kísérleti prototípusok átadására sor is került – amit kétlek, ráadásul helikopterekkel a szovjetek is kísérleteztek – ennek a későbbi háborús készülődés szempontjából semmiféle jelentősége nincs, hiszen helikopterek éppen csak hogy megjelentek világháborúban, de egyelőre különösebb szerepet még nem játszottak.

5. *„Sztálin valóban a szovjet érdekek szerint járt el. Ugyanakkor nem volt olyan kényszerhelyzetben, ami feljogosította volna más népek függetlenségének felszámolására, elnyomására, tagjainak deportálására, illetve hadifoglyaik kivégzésére.”*

Akadhat olyan „kényszerhelyzet”, amikor a deportálás, a függetlenség felszámolása meg a tömegkivégzés jeleneti a megoldást? Talán pontosabb lett volna arra utalni, hogy a totalitárius államok esetében jelenthet opciót a népirtás – de hogy ez „jogos” lenne, az azért túlzás.

6. Végül, bár nem az ominózus cikkben jelent meg, hanem egy kommentben, mégis valamelyest ide tartozik: *„Itt most nem is a számról volt szó, hanem arról, hogy a németek által létrehozott “lengyel” rendvédelmi alaku-*

latot párhuzamba lehet-e állítani a magyar csendőrséggel. Szerintem nem. Az egyiket eleve kollaborációra hozták létre, mégse feltétlenül kollaborált. A másikat nem arra hozták létre, mégis kollaborált.”

A Magyar Királyi Csendőrség története sokkal több, mint az 1944-es gettósítás és deportálás története. Ráadásul még az általánosítás sem helytálló, és itt nem csak Kudar Lajos csendőrezredesre érdemes gondolni. A csendőrséget úgy általában összevetni a nácik által létrehozott Kék Rendőrséggel legalábbis méltatlan.

Úgy gondolom, hogy a fenti kissé szerencsétlen állítások egyike-másika mintha valamelyest rímelve egy olyan mai elbeszélésmódra, amelyben a Szovjetunió jelentette fő veszéllyel szemben Lengyelország mellett Románia a fő ellenállási bázis, s amely elbeszélésmódban Magyarország, mint „negatív hős” jelenik meg. Ez a fajta leosztás egyszer már elég sikertelennek bizonyult, és nem segítette elő a közép-európai összefogást a külső hatalmakkal szemben. Nekünk, közép-európaiaknak inkább a saját utunkat kell követni, és a saját történetünket kell elmesélni. Azt hiszem, a fenti állítások némelyikének pontosabb megfogalmazása növelné Mitrovits vitában elfoglalt pozíciójának erejét, másoké pedig elősegíthetné, hogy a 100 éve ránk erőszakolt vesztes-tudatból kilépjünk. Hiszen, ahogy Babits írta: „*Ami a nemzetet nemzetté teszi: az a lelkekben van*“.

Patakfalvi-Czirják Ágnes - Zahorán Csaba

Az egészségügy áldozatai

A Colectiv című film néhány tanulsága

2015. október 30-án tűz ütött ki a Colectiv nevű bukaresti szórakozóhelyen, amelyben több mint 60 ember meghalt, az égési sérüléseket szenvedettek száma pedig meghaladta a 160-at. A tragédia mértéke elsősorban a tűzvédelmi előírások kijátszására vezethető vissza, a fő okok között szerepelt a klub gyúlékony szigetelése, a tűzoltó készülékek kis száma, a zsúfoltság és a vészkijárat hiánya. A 2011-ben a budapesti West-Balkánban bekövetkezett szerencsétlenséghez hasonlóan a biztonsági előírások figyelmen kívül hagyása emberéleteket követelt.

A Colectiv esete azonban jóval erőteljesebb reakciókat váltott ki a román társadalomból: a klubtulajdonosok megbüntetésén túl a rendszerszintű strukturális változások követelése is szinte azonnal megjelent a nyilvánosságban. Miután fény derült a klub működtetésének visszasságaira, az állami intézmények szerepvállalásának ellentmondásosságaira, a kezdeti megrendültség haragba csapott át, és tüntetésekbe torkollott a felelősök, az illetékes hatóságok – és általában a Romániában tapasztalható korrupció ellen. Az emberek ugyanis gyorsan összekapcsolták az egyes tényezőket, a biztonságot és a megfelelő ellátást biztosítani képtelen intézmények diszfunkcióit, az állam működésének gyakran kaotikus módját. Az országos tiltakozások hatására néhány nap múlva lemondott az akkor már egyébként is megrendült népszerűségű kormánykoalíció szociáldemokrata (PSD) miniszterelnöke, a plágiumbotrányba is keveredett Victor Ponta, akinek a helyébe hamarosan Dacian Cioloş lépett egy technokrata kormány élén.

A Colectiv-ügy azonban ezzel korántsem ért véget. A kórházba került túlélők közül ugyanis egyre többen haltak bele sérüléseikbe, annak ellenére, hogy az egészségügyi miniszter hangsúlyozta: nincs értelme külföldre vinni a betegeket, mert a romániai ellátás németországi színvonalú. Idővel olyan páciensek is elhunytak, akiknek az állapota ezt nem indokolta volna. Ebből robbant ki az újabb botrány 2016 tavaszán, amikor egy sportlap, a *Gazeta Sporturilor* néhány újságírója kiderítette, hogy a haláleseteket okozó fertőzések mögött a fertőtlenítőszerrel való visszaélések láncolata húzódik.

Az ügy felgöngyölítését és a korrupciós botrányok egymásba fonódását mutatja be Alexander Nanau rendező 2019-es, *Colectiv* című, 109 perces dokumentumfilmje. A bevezetőben mobiltelefonos felvételek és TV-híradók részletei idézik fel a klubban kigyulladó tüzet, majd a pánikot és a mentést. A döbbenetes képsorokat követően a túlélők és hozzátartozók drámáján túl egy izgalmas oknyomozás és egy bürokratikus vergődés története bontakozik ki. Noha a rendező nem hanyagolja el az áldozatok emlékét és a túlélők szenvedéseit sem, a középpontban a román egészségügy egyes problémáinak feltárása és a hatóságok ellentmondásos működésének bemutatása áll.

A film lényegében három párhuzamos szálon fut. Az elsőt a *Gazeta Sporturilor* oknyomozó újságírói – Cătălin Tolontan és társai – munkája alkotja, akik annak járnak utána, hogy a tüzeset könnyebb sérültjei miatt és milyen körülmények között hunytak el. Krimibe illő kutakodás után megállapítják, hogy a kórházakat hígított fertőtlenítőszerrel látja el egy bizonyos belföldi beszállító, de a fertőzések terjedéséhez és a halálesetekhez a hígított tisztítószer is nagyban hozzájárultak.

A második szál a túlélők és hozzátartozók személyes történeteiből áll: egy súlyos égési sérüléseket szerzett fiatal nő erőfeszítéseiből, aki próbálja folytatni az életét, valamint egy fiatalon meghalt férfi családtagjainak gyászfeldolgozásából. Mindez visszafogottan, a megdöbbentő részletek és az érzelmek finom adagolásával, bombasztikus túlzások nélkül történik.

Végül a harmadik szál a Cioloș-kormány két egészségügyi miniszterének kálváriáját mutatja be. Az első ugyan belebukik az újságírók által feltárt botrányba, a második – a civil aktivista előéletű fiatalember – azonban szélmalomharcba kezd a „velejéig romlott, korrup” egészségügyi struktúrákkal egy „kilencven százalékban alkalmatlan” minisztérium élén. A fertőzések okainak kivizsgálását szorgalmazó, egyúttal pedig az áldatlan állapotok javítására törekvő fiatal miniszter gyorsan szembesül lehetőségeinek korlátaival. Azaz hogy szinte tehetetlen a különféle, saját érdekeiket követő és a profit maximalizálását célzó csoportokkal szemben, amelyek kihasználják és meglopgják az államot.

A párhuzamosan futó történetekből felsejlő összkép meglehetősen riasztó, még ha gyakran csak utalásokból következtethetünk is egy-egy jelenségre. A beszállítók ellenőrizetlen áruja, a kórházak korrup menedzsmentje és orvosai, az egészségügy szintén korrup vezetése és közönyös apparátusa, a hatósági felügyelet és szabályozás hiányosságai – mindennek végeredményben a tragédiát elszenvedő fiatalok fizették meg az árát, vagy bárki, aki bekerül a romániai egészségügyi ellátórendszerbe. Az egész komplex rendszert az állami megrendelésekből gátlástalan módszerekkel hatalmas hasznot húzó, off-shore cégeket működtető vállalkozók és a mindenütt jelenlévő politika működteti. Jellemző az a jelent, amikor az újságírók kiderítik, hogy a fertőtlenítőszer hígításáról már évek óta tudott a román titkosz-

szolgálat, amely egy adott ponton telefonon figyelmezteti az egyik újságíró, hogy a „sarokba szorított”, „ostoba bűnözők” akár az ő családjaira is veszélyt jelenthetnek, ha továbbra is az ügyön maradnak. De a külföldi kezelésekből és az egyik bukaresti kórház felszereltségéből pártpolitikai ügyet kreáló politikus eljárása is tipikusnak mondható.

Ezek a részletek már a *Colectiv* drámájának politikai kontextusához vezetnek. Ezt egyrészt a folyamatos pártpolitikai harcok alkotják – a 2016 végi választásokra való készülődés és kampány –, másrészt pedig az az elhúzódó és gyakran reménytelennek tűnő küzdelem, amely az ország modernizálásáért, „nyugatosításáért” folyik, a magukat átmentő korrupt, posztkommunista struktúrák ellenében. A film közvetve állást is foglal a romániai társadalmat már hosszú ideje megosztó kérdésben, azaz a 2010-es évek eleje óta zajló korrupcióellenes hadjárat ügyében (a filmben fel is bukkan a Korrupcióellenes Ügyészség akkori vezetője, az azóta már Brüsszelbe került Laura Codruța Kövesi is). Annak ellenére, hogy a mindenütt jelenlévő korrupció elleni fellépés nagymértékben átpolitizálódott, és sokan már a titkosszolgálatok és az ügyészség összefonódását, egyfajta „párhuzamos állam” kiépülését, illetve idegen (konkrétan amerikai) hatalmak közvetlen beavatkozásait és erőszakos elitcserét emlegetnek. A film egyik következtetése azonban szemlátomást arra irányul, hogy a román társadalom eszköztelenségéből kifolyólag nincs alternatívája a radikális megoldásoknak.

Az állam diszfunkcionalitásának megrázó kritikáját tovább fokozza a hiányzó happy end és a nézőben megmaradó kilátástalanság érzése. A film ugyanis a 2016 végi parlamenti választásokkal ér véget, amelyek a posztkommunista elitet megtestesítő Szociáldemokrata Párt nagyarányú győzelmét hozták el, visszasegítve a hatalomba a *Colectiv* klubban történetek után lemondani kényszerült elitsoportot. Ez talán Alexander Nanau alkotásának legérzékenyebb mozzanata: amikor a kamera rögzíti a távozó miniszter magánbeszélgetését az apjával. A PSD győzelmének kihirdetését követően a politikus apja felháborodottan tanácsolja a fiának, hogy nincs remény a változásra, és inkább hagyja el az országot, menjen újra Bécsbe, ahol értékelik a munkáját.

A *Colectiv* hatását az is fokozza, hogy a romániai eset tulajdonképpen nem is tekinthető egyedinek. Az egész közép- és kelet-európai régió egészségügye kapcsán hasonló viszonyokról számolnak be a hírek (és a sorozatos botrányok). Az ágazat gyakorlatilag minden posztszocialista országban évtizedek óta válságban van, miközben a magánkórházak építése és üzemeltetése gyümölcsöző vállalkozás marad. Az egyszerre alulfinanszírozott és pazarló rendszert egyik országban sem sikerült megreformálni, a rosszul fizetett orvosok és személyzet nyugatra vándorlása, a kórházak többségében uralkodó állapotok, a hálapénz és a korrupció normalitása, a magánegészségügy ellentmondásos megjelenése általánosnak számít Közép- és

Kelet-Európában. A *Colectiv* arra mutat rá, hogy egy ilyen ellátórendszer és az állam mennyire nincs felkészülve egy esetleges, több áldozatot érintő tragédiára. A filmben végigkövetett egészségügyi miniszter egyetlen megoldási javaslata az, hogy a súlyos betegeket nyugat-európai kórházakban helyezték el, aminek költségét részben az állam fedezné. Ez egy-egy elszigetelt esetben, időszakosan akár megoldást jelenthet, de egy nagyobb, tömegeket érintő járványnál kivitelezhetetlen.

A *Colectiv* című film a korrupció és az állami felelőtlenség jelképének is tekinthető. Nemrég az HBO is a műsorára tűzte, a koronavírusjárvány világméretű terjedése pedig nyomasztó aktualitást kölcsönzött a dokumentumfilmnek. Arra figyelmeztet, hogy a lakosság milyen strukturális veszélyeknek van kitéve minden olyan országban, ahol az állam képtelen ellátni egyik alapvető funkcióját, vagyis az egészségügy korszerű működtetését.

A helyzet azonban azóta sem javult, legalábbis Nanau így nyilatkozott egy [nemrég közölt interjújában](#). Szerinte – a legfelsőtől a legalsó szintig korrupt rendszer miatt – a járvány alatt is folytatódik az a tragédiasorozat, amelyet a *Colectiv*-ben bekövetkezett tüzeset után tartak fel az oknyomozó újságírók.

Balogh Róbert

Az antropocén lokális és globális története

Kate Brown: *Manual for Survival. A Chernobyl Guide to the Future.*
Penguin, 2020. 420 o.

Harmincnégy éve, 1986. április 26-án következett be a csernobili baleset. Az atomerőmű meghibásodását és az eset következményeit már sokan és sokféleképpen feldolgozták, Kate Brown könyve azonban újszerű módon közelít Csernobil összefüggéseéhez.

Kate Brown az elmúlt évtizedben a hidegháború környezettörténetének egyik legelismertebb kutatójává vált. Amint alább látni fogjuk, Brown nem csak ismert, de életműve valóban új irányt mutat a történeti kutatásban. Ed-digi munkái során két történeti nézőpontot és ezt támogató innovatív narratív módszert fejlesztett ki. 2004-es *A Biography of No Place* című monográfiájában, majd 2015-ös *Dispatches from Dystopia*-ban komoly eredményeket ért el abban, hogy nem központi, perifériához sorolt helyeket sűrűsödési pontként kezelve mutasson be nagy léptékben jól ismertnek gondolt változásokat. Ezek a táj és egyéni életek kapcsolatára érzékeny esettanulmányok képesek arra, hogy új kérdéseket vessenek fel, s új kontextusba helyezték az évszámok szintjén a tankönyvekből is ismert folyamatokat. Kate Brown nézőpontjának másik központi eleme a transznacionális és globális gondolkodás, amely során igyekszik lebontani a tudományos és nem tudományos, valamint a nyugati és nem nyugati tudásformák közötti hierarchiát. A 2013-ban megjelent *Plutopia: Nuclear Families, Atomic Cities, and the Great Soviet and American Plutonium Disasters* egyfelől azt bizonyította, hogy a nukleáris arzenál fejlesztéséhez használt plutóniumot előállító gyárak – az észak-amerikai Hanford és a Szovjetunióban lévő Majak – a csernobili katasztrófa többszörösével terhelték a Földet, vagyis a hidegháborús versengés négy évtizede alatt bolygónk egy sugárszennyezéssel terhelt közeggé vált.

Másrészt a *Plutopia*-ban Brown világossá tette, hogy az üzemekben jelen lévő alacsony szintű, de folyamatos sugárzás-hatások emberi életek és családok sokaságát tették tönkre, illetve ezrek életét rövidítették meg.

A *Manual for Survival* egyesíti Brown lokális narratívaalkotásban elért eredményeit és a nukleáris korszak jelentésével kapcsolatos értelmezési keretét, s mindezt az oral history irányába viszi tovább. A kötet alaposan dokumentált és jegyzetelt, stílusa mégis – történeti munkáknál szokatlanul – reflektált. A szerző és munkatársai is folyamatosan jelen vannak a szövegben, egymással és a környezetükkel is kommunikálnak, kölcsönhatásban állnak. Ez a differenciált és nyíltan vállalt episztemológiai alapállás azonban nem jelenti azt, hogy Brown elbizonytalanodna állításaival kapcsolatban. A kötet első, negyedik és ötödik fejezete elsősorban azt teszi világossá, hogy a Szovjetunióban voltak olyan gyakorló orvoscsoportok és kutató közösségek, amelyek komoly – a korabeli „nyugati” szintnél nagyobb – tudást halmoztak fel mind a drasztikus, sokkszerű, mind az elhúzódó sugárfertőzés hatásairól és a kezelés lehetséges módjairól. Ebben a körben elsősorban Angelina Gulsakova több évtizedes munkája mérvadó. A csernobili baleset után azonban az orvostudomány ezen vonulata folyamatos harcban állt azzal a főként fizikusok által képviselt állásponttal, amely szerint csupán a kezdeti dózis nagysága számít abból a szempontból, hogy mennyire alakul ki súlyos helyzet. Ez utóbbi nézet tette lehetővé, hogy a központi politika végesnek és körülhatárolhatóan állítsa be a baleset következményeit, vagyis Csernobilból egyedi és elszigetelhető esemény váljon, ne pedig átfogóbb, évtizedeken át tartó válaszokat igénylő és krónikus probléma. A közismert, 30 kilométeres kiürítési zóna ez utóbbi felfogás kivetülése, s megközelítőleg fedi azt a területet, amelyen belül semmit sem lett volna szabad termelni, illetve senkinek sem kellett volna éveken át élnie. A sugárszennyezés az élelmiszerekkel, a tüzeléshez használt fával és a feldolgozott állati bőrökkel folyamatosan úton volt, és terjedt, mind Ukrajna, mind Fehéroroszország területén. A krónikus pajzsmirigy megbetegedések, a halva születések és a gyermekhalandóság megugrása nyomán ezt több kutató és orvos egymástól függetlenül is érzékelte, azonban hangjukat Moszkva, illetve közvetlenül a KGB olyannyira elnyomta, hogy az Ukrajna egészségügyéért felelős miniszter még azt a kevés intézkedést is nehezen tudta a zónán kívüliek érdekében érvényesíteni, amit egyébként megpróbált.

Brown azt is feltárja, hogy a szennyezett anyagokat feldolgozó üzemekben ténykedők a félretájékoztató és elhallgatás ellenére milyen mértékben vol-

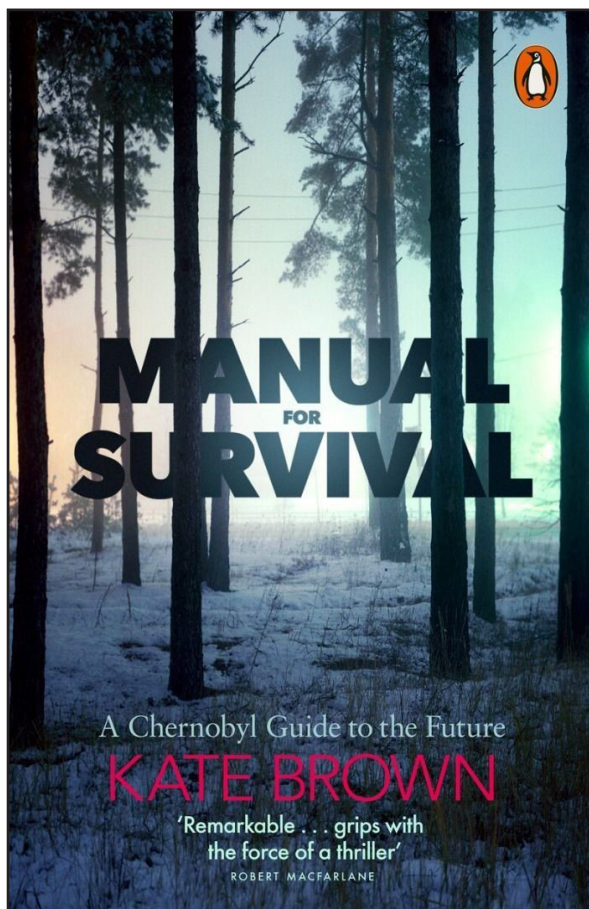
tak tisztában a sugárzás biofizikai hatásaival, s azt is, hogy valójában milyen mennyiségű, a bürokratikus összesítés során szándékosan félreolvasott orvosi adat bizonyította a pajzsmirigy és leukémiás megbetegedésekben bekövetkező ugrást. A tudás tehát jelen volt, ennek érvényesítéséért azonban 1989 előtt csak kevesek és egymástól elszigetelve tettek lépéseket. A könyv pontosan dokumentálja, hogy 1989 azután Csernobil nyilvánosságának történetében is olyan fordulópont volt, amelyben civil szervezetek születtek, és korábban beágyazott pártvezetők buktak meg.

A szerző két – saját korábbi munkásságához illeszkedő és Csernobil fogalmának új keretet rajzoló – kutatási eredményéről a rövid harmadik és a jóval terjedelmesebb hatodik fejezet tudósít. Brown egyrészt felismerte, hogy a Pripjaty-mocsár már a reaktor robbanása előtt is radioaktivitással szennyezett terület volt: Polézia le nem csapolt része, az egykori lengyel–ukrán határvidék egy titkos lőtér volt, ahol a szovjet vezetés ún. taktikai atomtöltetű bombákkal kísérletezett. A szennyeződést egy szovjet biofizikus, Aleksandr Marei már érzékelte 1974-ben – tehát abban az évben, amikor az erőmű építéséről döntés született –, igaz, azt feltételezte, vagy legalábbis azt írta, hogy a Cézium-137 az USA kísérleteiből származott. Marei csapatának kutatásai mutatták meg azt is, hogy a mocsaras területek különösen alkalmasak arra, hogy bennük felhalmozódjon a sugárszennyeződés.

A nemzetközi szervezetek által vezetett, tényfeltárónak szánt vizsgálatok – különösen a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség működése – a másik eseménysor, amely a csernobili robbanás következményeinek új kontextust teremt. A szerző arra jut, hogy fontos – részben hadiipari-politikai érdekek által, részben a tudományos világ konzervativizmusa által motivált – jelentések 1989–1990-ben a szovjet vezetéssel összhangban azt sulykolták, hogy nincs szükség további kiürítésre, beavatkozásra és vizsgálatokra. Amellett, hogy ez a cinkosság azt eredményezte, hogy a jelenlegi hivatalos konszenzus inkább a néhány tucat, mintsem a több százezer áldozat felé hajlik, sokkal súlyosabb következmény, hogy 1990-ben sem telepítettek ki minden olyan települést, amely élhetetlen volt, továbbá hogy fehérorosz orvosokat még az 1990-es években is kínoztak meg azért, mert többet akartak tudni a hatásokról, és tettek is ellensúlyozásuk érdekében. Ezek igen súlyos következtetések. A Szovjetunió összeomlásához hozzájárult az a pillanat, amikor a lakosság felismerte, hogy félretájékoztatták a csernobili katasztrófával kapcsolatban, azonban ezt a pillanatot a nemzetközi tudomány egy-két éven belül zárójelbe tudta helyezni.

Brown kötete akkor válik világrendszer-kritikává, amikor feltárja, hogy a kutatások már a Szovjetunió léte alatt világossá tették, hogy a radioaktív szennyezés jól terjed az erdei gyümölcsök fogyasztásával, az ukrainai Rivnei terület sugárzással terhelt erdeiből származó áfonya pedig bekerül a világpiaci kereskedelembé. Olyannyira, hogy az Európai Unió 2016-ban meg is növelte a határértéket, hogy az áfonya könnyebben bejuthasson a piacára. Sem a döntéshozókban, sem a közvéleményben nem tudatosult a sugárszennyezés pusztító mivolta: „*A csernobili katasztrófa megmutatja, hogy az államok és nemzetközi szervezetek növekvő mértékben hagyják cserben az embereket, akiket pedig hivatásuk lenne megvédeni.*” – fogalmaz a szerző a 307. oldalon.

Kate Brown több évtizedes terepismeretét és korábban megszerzett tudását hasznosító könyve esztétikailag magas színvonalú, szemléletformáló munka, amely angol nyelven már túl van egy nagy példányszámú kiadáson, s remélhetőleg a közeljövőben megjelenik Kelet- és Közép-Európa több nyelven is.

Bagi Dániel

Európa közepe 1000 körül

Húsz éve jelent meg az *Európa közepe 1000 körül* című, német–magyar–lengyel–cseh–szlovák nemzetközi együttműködésben szervezett kiállításhoz írott reprezentatív, kétrészes tanulmánykötet. A munkát két neves német muzeológus, Alfred Wieczorek és Hans-Martin Hinz gondozta és adta ki. A kiállítás, illetve a tárlathoz készült tanulmánykötet a közép-európai rendszerváltoztatások után tíz évvel átfogó képet kívánt nyújtani a közép-európai térség régmúltjáról, az 1000. év körüli eseményekről. Az eredetileg német nyelvű, de magyarra, lengyelre, csehre és szlovákra is lefordított tanulmányokat – német tudósokon kívül – a közép-európai országok legkiemelkedőbb középkorkutatói, régészei és művészettörténészei írták.

A kötet révén a közép-európai politikai változások után első alkalommal lehetett egyszerre bemutatni a térség politikai, gazdasági és kultúrtörténetét. Nem tudni, hogy a jubileumi év eufóriája vezette-e a kiadókat, vagy egész egyszerűen a német Mitteleuropa-fogalmat szerették volna új „köntösben”, a térség nemzeti történetírásainak figyelembe vételével újraalkotni. Mindenesetre a kötet egy célt biztosan nem ért el: nem lehet nyerni belőle sem egy akár német, sem egy akár összeurópai „Közép-Európa képet”.

Már az is sokatmondó, hogy a szerzők sorából kimaradt Gerard Labuda (1916–2010), a lengyel középkorkutatás egyik legnagyobb formátumú alakja, akinek szinte egész életműve a korai Piast-monarchia történetét fogja át. Ennek oka nem ismeretes, csak találgatni lehet: Labuda professzort élettapasztalatai (1939–1945 között illegalitásban élt a megszállt Lengyelországban) egész későbbi életében távol tartották minden olyan tudományos vállalkozástól, amely valamiféle német modellre épült. Ez önmagában is nagy veszteséget jelent, mert Gerard Labuda munkáiból csak nagyon keveset lehet olvasni más nyelven, mint lengyelül.

Ennél azonban jelentősebb kérdés, hogy maga a vállalkozás sem sikerült tökéletesen: a cseh, lengyel, szlovák és magyar kutatók által írt tanulmányokból inkább az egyes közép-európai nemzeti történetírásokon belüli ellentétek kerültek felszínre, mint valamiféle egységes Közép-Európa kép. A kötetben megjelentetett tanulmányok alapján (és itt elsősorban a történeti tárgyú munkákra gondolok), jól kitapinthatóvá válik az a dilemma, amely mindig is jellemezte a térség nemzeti történetírásait: volt-e folyamatosság az első, az ezredforduló környékén létrejött monarchiák és a Nagymorva Birodalom között? Milyen mértékű lehetett a nagymorva örökség? És ezzel összefüggésben: mi történt az ezredfordulón? Miért nem lett Csehország királyság, miért nem alakult ki önálló egyházszervezete? Volt-e királykoronázás Lengyelországban? Volt-e egy speciális, csak a régió viszonyai között értelmezhető közép-európai állammodell? És ha igen, annak hol vannak a gyökerei? A 9. századi struktúrákban vagy a 10-11. század fordulójának változásaiban?

A magyar és csehszlovák (illetve 1993 óta cseh és szlovák) történetírás közötti régi viták jobban ismertek a hazai közönség számára. Az új szlovák történetírás egyébként éppen ebben a kötetben lépett a nemzetközi közönség elé egy – bár nem új, de megújított – elmélettel: e szerint a Nyitrai Fejedelemség struktúrái még a 11. század első felében is tovább éltek az Árpádok Magyarországon. A 11. századi magyar dukátus nyitrai részei különálló „államként” funkcionáltak, és gazdái, a későbbi I. Béla, I. Géza és I. László királyok először ott, majd utána Magyarországon uralkodtak, azaz már a 11. században is létezett egy, a későbbi Szlovákia egyfajta előzményének tekinthető struktúra.

A kiadvány tanulmányait olvasva azonban előtűnik egy másik töréspont is: a cseh és lengyel történetírás felfogása közötti szakadék. A kötet idevágó írásaiban szembetűnő a lengyel és a cseh történészek felfogása közötti különbség a tekintetben, hogy ki uralta 1000 körül Kis-Lengyelország és Szilézia területet. A Přemyslidák, akik 999 után, azaz II. Boleszláv halálát követően mindent elvesztettek a néhai nagymorva örökségből, vagy a Piastok, akik nem sokkal később meg is szervezték ezeken a területeken a lengyelországi keresztény egyházat.

Az egyébként eldönthetetlen kérdés tétje elsősorban az, hogy a Piastok „zöldmezős beruházásként” hozták-e létre 1000 körül a krakkói és wrocławai püspökséget, vagy ezek egyfajta sajátos strukturális folyamatossággal a nagymorva egyházszervezet alapjaira épültek?

A sort még hosszan lehetne folytatni. Nem véletlen, hogy az elmúlt húsz évben a kutatásba belépő új korosztályok munkáiban csak elvétve lehet találkozni az *Europas Mitte um 1000* köteteiben megjelent tanulmányokkal.

Sokkal inkább az látszik, hogy – kevés kivétellel – mind a magyar, mind a lengyel, mind pedig a cseh történetírás azt a képet igyekezett újjáformálni, modernizálni, amelyet saját történetírói hagyománya alakított ki.

A legfontosabb kivételek közé sorolhatjuk Christian Lübke monográfiáját a középkori Kelet-Közép-Európáról, Font Márta összefoglaló munkáját, amelyben a két nagy keresztény kultúrközösség, a latin és a bizánci Európa közötti térség történeteként tekinti át Kelet- és Közép-Európa múltját a 12. századig és végül a Przemysław Urbanczyk, Przemysław Wiszewski és Berend Nóra által jegyzett kézikönyvet, amelyben a régió 900–1300 közötti történetét mutatják be. Ezek a kivételek azt bizonyítják, hogy éppen annak van értelme, ha valamennyi tudományos eredményt egyszerre hasznosítva próbálunk meg új képet alkotni a kelet-közép-európai régió középkori történetéről.

KÖZÉP-EURÓPAI HORIZONTOK

KÖZÉP-EURÓPAI HORIZONTOK

ISSN 2732-0448

Főszerkesztő

Hatos Pál

Szerkesztőségi tagok

Balogh Róbert, Hatos Pál, Lukács B. György, Mitrovits Miklós, Szeghy-Gayer Veronika, Zahorán Csaba

Kiadó

Nemzeti Közszerkeleti Egyetem Eötvös József Kutatóközpont
Közép-Európa Kutatóintézet

Elérhetőség

1083 Budapest, Ludovika tér 2.
<https://keki.uni-nke.hu>
info@horizontok.hu